

Prof. dr Jelena Filipović
Beleške za predmet Sociolingvistika
Zimski semestar 2008.
Jezici u kontaktu: dokument br. 7

7. Jezici u kontaktu

Dvojezičnost/višejezičnost (bilingvizam/multilingvizam/plurilingvizam)

U poglavlju o jeziku i etnicitetu, već sam se dotakla teme dvojezičnosti (ili višejezičnosti) unutar različitih društvenih zajednica. Na ovom mestu probaću da ponudim sistematičnu analizu dvojezičnih/višejezičnih situacija u različitim društvenim i političkim kontekstima, unutar i između državnih granica, kako bismo sagledali rezultate jezičkih kontakata pod različitim socio-političkim i kulturno-istorijskim uslovima.

Poćiću od tvrdnje da višejezičnost na državnom nivou, uprkos evropskim romantičarskim modelima baziranim na postulatu „jedna država - jedan jezik - jedna nacija“, predstavlja svetsku realnost, odnosno pravilo a ne izuzetak. Praktično ne postoji državni entitet u svetu koji bi bio popuno jednojezičan. Naravno, višejezičnost na državnom nivou veoma često zapravo znači samo to: da u jednoj državi postoje grupacije koje govore različitim jezicima, ali da je na nivou pojedinaca osnovna lingvistička karakteristika stabilna kompetencija u samo jednom od jezika koji se govore na datoj teritoriji, kada se radi o većinskom stanovništvu, odnosno manje ili više stabilna i/ili manje ili više izbalansirana dvojezičnost (bilingvizam) unutar manjinskih zajednica koje moraju da savladaju većinski jezik ukoliko žele da na bilo koji način

(obrazovno, profesionalno, u socijalnim kontaktima, i slično) istupe iz svoje sredine.

Uzmimo za primer Srbiju: na teritoriji naše države, zajedno sa govornicima srpskog kao L1, žive i pripadnici različitih etničkih grupacija koji govore različite L1: mađarski, bugarski, rumunski, romski, slovački, i tako dalje. Međutim, većinsko srpsko stanovništvo, naročito u oblastima u kojima ne živi brojno manjinsko stanovništvo, govori samo srpski jezik (i, naravno, razvija različite nivoe kompetencija u stranim jezicima koje su obavezni predmeti u formalnom obrazovanju). Članovi manjinskih zajednica, kao što smo već videli kada smo govorili o jezičkoj politici i planiranju i obrazovnoj jezičkoj politici u Srbiji (v. poglavlje 4), mogu ostati jednojezični na svom L1, mogu razviti bilingvalne kompetencije u srpskom i u svom L1, ili mogu biti kompetentni samo u srpskom jeziku.

Na osnovu do sada iznesenog, možemo zaključiti da možemo govoriti o **individualnom bilingvizmu** i **grupnom bilingvizmu**. Takođe, možemo govoriti **trajnom, stabilnom bilingvizmu**, odnosno o **nestabilnom bilingvizmu** čiji se nivoi na individualnom planu menjaju tokom životnog veka osobe, odnosno bivaju manje ili više zastupljeni na grupnom planu. Isto tako, još jednom ću se vratiti na koncept **diglosije**, koji takođe identifikuje određeni broj dvojezičnih zajednica, i koji je u značajnoj meri privlačio pažnju sociolingvista tokom prethodnih decenija.

7.1. Diglosija

Tvorac savremenog značenja termina **diglosija** je Čarls Ferguson¹, ako se on u par navrata javlja u pisanjima autora

¹ Originalna verzija rada je iz 1958. godine, pod naslovom: „Klasični ili kolokvijalni, jedan ili dva standarda“ („Classical or colloquial, one standard or two“), koji je Ferguson predstavio na simpozijumu Američke antropološke asocijacije na temu Urbanizacija i standardni jezici: Činjenice i stavov (*Urbanization and standard languages: Facts and Attitudes*), navodi u ovom tekstu su iz verzije objavljene 2003. godine.

prethodnih generacija, pre svega u kontekstu opisivanja sociolingvističke situacije u Grčkoj i u zemljama arapskog govornog područja. O tradicionalnom tumačenju diglosije u sociolingvistici pisala sam u 4. poglavlju o jeziku u kontekstu, te ću se ovde usmeriti samo na onaj aspekt analize diglosičnih situacija koje se direktno mogu povezati sa konceptom društvene moći i nejednakosti društvenih odnosa. Diglosija dakle, predstavlja upotrebu dva različita varijeteta unutar jedne govorne, kulturne i političke zajednice, koji stoje u „komplementarnoj distribuciji“: V(iši) varijetet se najčešće koristi u religioznim obredima, javnim govorima, obrazovnom sistemu, vestima u medijima (elektronskim i pisanim), i u poeziji, dok se N(iži) varijetet koristi u okviru porodice, u obraćanju slugama, predstavnicima nižih društvenih slojeva i profesija koje ne zahtevaju visok nivo obrazovanja, u narodnoj književnosti, popularnim TV serijama, itd². Ferguson (2003) navodi da se V varijetet smatra superiornim u odnosu na N varijetet na više načina:

„Govornici arapskog, na primer, mogu reći (na N varijetetu) da taj-i-taj ne govori arapski. To najčešće znači da on ili ona ne govore V varijetet, iako mogu biti fluentni govornici N varijeteta. (...) Slično, obrazovani govornici haićanskog kreola (engl. *Haitian Creole*) često tvrde da taj varijetet ne postoji i da oni govore samo francuski. Ovaj stav se čak ne može nazvati prevarom sa namerom da se obmane istraživač, već pre oblikom samoobmanjivanja. (...) Kada se govornici ovog tipa trude da iskreno odgovore, često je moguće zaobići ove stavove uz postavljanje pitanja koja se tiču jezika kojim se obraćaju deci,

² Upravo je u tome suštinska razlika između diglosije i raslojavanja na regionalne/socijalne dijalekte i standardni dijalekat. U ovom drugom slučaju ne postoji ta „komplementarna distribucija“, odnosno, i jedni i drugi dijalekti se koriste u svakodnevnoj komunikaciji među članovima porodice, i slično, dok se (najčešće) samo standard javlja u javnom, formalnom diskursu, u medijima, administraciji i u obrazovanju.

slugama ili majci. Odgovor koji mnogo toga otkriva je :“Oh, ali oni ne bi razumeli (V varijetet, ma kako da se on zvao).”³ (Ferguson, 2003: 348)

Dakle, V varijetet ima značajan objektivni prestiž u datoj bilingvalnog zajednici (kao jezik obrazovanih i ekonomski superiornih) sa jedne strane, dok sa druge strane veoma često konfrontiranje dva varijeteta dovodi do razvoja lingvističke ideologije i stavova prema kojima je V varijetet lepši, elegantniji, milozvučniji, logičniji, itd, kako kod govornika V varijeteta, tako i kod onih koji nisu kompetentni govornici istog⁴.

Uprkos činjenici da prema Fergusonu diglosija u svom originalnom obliku predstavlja manje-više neutralan sociolingvistički fenomen (prihvaćen, a ne problematizovan na nivou šire govorne zajednice), prema ovakvom sociolingvističkom stanju javljaju se otpori onog trenutka kada se unutar govorne zajednice javi potreba i dovoljna društvena snaga koja teži demokratizaciji institucija, pre svega obrazovnog sistema, sveobuhvatnom opismenjavanju i uključivanju predstavnika svih društvenih klasa u proces odlučivanja, ili kada se javi ideja o formiranju nacionalnog jezika kao posledica osamostaljenja i

³ „Speakers of Arabic, for example, may say (in L) that so-and-so doesn't know Arabic. This normally means that he doesn't know H, although he may be a fluent, effective speaker of L. (...) Similarly, educated speakers of Haitian Creole frequently deny its existence, insisting that they always speak French. This attitude cannot be called a deliberate attempt to deceive the questioner, but seems almost a self-deception. When the speaker in question is replying in good faith, it is often possible to break through these attitudes by asking such questions as what kind of language he uses in speaking to his children, to servants or to his mother. The very revealing reply is usually something like: „Oh, but they wouldn't understand (the H form, whatever it is called)“.

⁴ Prema Fergusonu (2003: 349), ova ideološka orijentacija je često u direktnoj vezi sa religijom: Na primer, kada je Stari zavet, pisan na *katareuza* (V) varijetetu grčkog početkom prošlog veka preveden na *dimotiki* (N varijetet), 1903. došlo je do pobune u Grčkoj. U isto vreme, Haicani francuski smatraju jezikom Biblije, dok je klasični arapski (V) jezik Kurana (Qur'an), te se smatra da je jedini pravi način za prenošenje Prorokove reči, to jest da sam varijetet poreklo vodi od boga i nastao je „pre sveta i veka“.

formiranja novih političkih entiteta. U tom smislu i sam Ferguson daje određena predviđanja, pre svega na osnovu sopstvenog iskustva, da će u narednih vek i po (do 2150. godine) doći do sledećih promena u najpoznatijim diglosičnim sistemima u svetu:

Švajcarski nemački: ostaje relativno stabilan kao N varijetet;

Arapski: razvoj različitih standarda baziranih na regionalnim N varijetetima sa značajnim brojem leksičkih pozajmljenica iz V varijeteta

Haićanski kreol: spori razvoj standarda baziranog na N varijetetu Port-o-prins-a (Port-au-Prince).

Grčki: potpuni razvoj standarda baziranog na N varijetetu sa značajnim brojem leksičkih pozajmljenica iz V varijeteta. (Ferguson, 2003: 356)

7.2. Karakteristike kolektivnog bilingvizma

Dvojezični/višejezični govornici svojom upotrebom različitih jezika utiču na strukture datih jezika sa jedne strane, dok, sa druge strane, njihovi odabiri datih varijeteta, kombinovanje više jezika unutar istog diskursa puno govore o njihovim identitetima, poimanju društvenih odnosa i razumevanju konteksta društvene situacije sa stanovišta društvene moći. U tom smislu, možemo da govorimo o sinhronijskoj analizi rezultata jezičkih kontakata (kako na društvenom, tako i na strukturalnom planu).

Sa druge strane, jezičke kontakte možemo posmatrati i iz dijahronijske perspektive. Jezički kontakti su prisutni kao koncept na osnovu koga se objašnjavaju različiti fenomeni unutar istorijske lingvistike (tradicionalno poznati kao „eksterne jezičke promene“). Međutim, čak i kada se radi o internim jezičkim promenama, koje se događaju unutar jezičkih sistema, one uvek

predstavljaju rezultate **aktivnosti govornika** datih jezika. Svaka sveobuhvatna teorija jezičke promene, stoga, mora uvek biti socijalno utemeljena, odnosno mora u svoje postulate uključiti društvene promenljive koje utiču na način na koji govornici koriste, sagledavaju i vrednuju svoj jezik (ne samo tradicionalne socijalne varijable kao što su društvena klasa, pol, ekonomski status, obrazovanje, već i one suptilnije i često teže uhvatljive socio-kulturne karakteristike govornih zajednica (stavove, ideologije, kulturne modele i sl.).

U slučaju postojanja kontakta među različitim lingvističkim varijetetima (ovde: jezicima), socijalni kontekst je od presudnog značaja (Tomason i Kaufman (Thomason & Kaufman, 1988: 35)). Prema modelu jezičke promene pod kontaktom koji ovi autori razvijaju, može se govoriti o gradaciji jezičkih kontakata i odgovarajućim pomeranjima unutar i između jezičkih sistema u kontaktu, odnosno o odrazima društvene interakcije na jezičku strukturu. Tako, možemo napraviti skalu rezultata jezičkih promena pod kontaktom, koja se kreće od pojedinačnih **leksičkih pozajmljenica** (rezultat sporadičnih kontakata između dvaju društvenih zajednica), preko nešto intenzivnijih i intenzivnih kontakata (koji mogu rezultirati i značajnim **strukturnim pozajmljenicama**), pa do kontakta praćenog umereno jakim, jakim ili veoma jakim **kulturnim pritiskom** (koji uključuje i ekonomski, politički i obrazovni pritisak) i koji može voditi ka značajnim strukturnim pozajmljenicama, **tipološkom restrukturiranju** varijeteta čija govorna zajednica trpi pritisak, i konačno, **zamenu jezika**. Ilustraciju jezičkih promena pod kontaktom ponudiću u drugom delu ovog poglavlja kroz studiju slučaja zamene jevrejsko-španskog jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu.

Ali pre toga, pozabaviću se jezicima u kontaktu u sinhronijskoj perspektivi, pre svega sa stanovišta društvenog i

kulturnog značenja odabira i kombinovanja jezičkih varijeteta u različitim dvojezičnim/višejezičnim zajednicama.

Kao što sam već navela, mnogo je govornih zajednica u svetu koje u svom lingvističkom repertoaru imaju više od jednog jezika. Na primer, manjinske, imigrantske (ili migrantske) zajednice u državama Zapadne Evrope, u SAD, Kanadi, itd., karakteriše upotreba barem dva jezika: njihovog manjinskog jezika i jezika većinske zajednice. Sa stanovišta jezičke strukture sociolingvisti su se tradicionalno bavili pitanjima u kojoj meri dvojezični govornici jezičke sisteme tretiraju kao odvojene entitete na nivou kompetencije (jezičke sposobnosti) i na nivou performanse (govorne delatnosti). Odgovor na drugo od ova dva pitanja je jednostavno: mešanje jezika u govoru pojedinaca unutar istih govornih događaja, unutar istog diskursa, i unutar iste rečenice jedno je od najčešćih oblika govornog ponašanja dvojezičnih govornika. Termin koji se u sociolingvistici koristi za ovaj fenomen je **preključivanje kodova**⁵ (engl. *code-switching*).

Preključivanje kodova⁶ definiše se kao upotreba najčešće dva (ponekad i više) varijeteta u okviru jedne rečenice ili diskursa u govoru jednog istog govornika. Potrebno je preključivanje kodova razlikovati od preključivanja stilova i registara (koje je prisutno u govornoj delatnosti svakog pojedinca unutar njenog ili njegovog L1), kao i od i pozajmljenica. Sa stanovišta jezičke strukture, pitanja kojima su se sociolingvisti najviše bavili odnose

⁵ Termin „kod“ ovde se koristi za značenjem jasno izdiferenciranih jezika, iako se on koristi upravo zbog svog generičkog značenja, te možemo govoriti i o preključivanju dijalekata, stilova, itd.)

⁶ Neki autori prave razliku između preključivanja kodova, koje se događa na interrečeničnom nivou (između rečenica), koje nije naročito zanimljivo sa stanovišta analize jezičke strukture, i na **mešanje kodova** (engl. *code-mixing*), koje tretiraju kao konverzacijsko preključivanje kodova, odnosno, intrarečenično preključivanje, gde se elementi dva jezika smenjuju unutar iste rečenice (v. Hadson (Hudson, 2001). Ovde se termin preključivanje kodova koristi za obe vrste govornog ponašanja.

se na razlike između pozajmljenica i preključivanja kodova⁷, i na bilingvalne kompetencije govornika (to jest, na pitanje da li je izbalansirani bilingvizam potreban preduslov da bi se kombinovanje dva jezika u istom diskursu definisalo kao preključivanje kodova)⁸.

Sa stanovišta kritičke sociolingvistike, preključivanje kodova se, kao i svako drugo jezičko ponašanje, može analizirati sa stanovišta društvenog značenja koje ima za učesnike u komunikaciji. Preključivanje kodova koje se javlja u komunikaciji pripadnika iste etničke (rasne, religijske, kulturne, itd.) zajednice najčešće ima funkciju uspostavljanja odnosa jednakosti, solidarnosti i zajedničke pripadnosti istoj grupaciji. Gampers (Gumperz, 1982), na primer, smatra da se manjinski jezik koristi kao „naš kod“ (engl. „*we code*“), u cilju izražavanja etničke lojalnosti i identifikacije govornika sa ostatkom zajednice, dok većinski jezik ima status „njihovog koda“ (engl. „*they code*“) koji se koristi za komunikaciju izvan manjinske zajednice. Prema Gampersovom tumačenju, preključivanje kodova, kao jezičko ponašanje unutar grupe, javlja se praktično samo kada nema

⁷ Kada je u pitanju razlika između pozajmljenica i preključivanja kodova, najčešće se navode sledeći strukturalni kriterijumi za identifikaciju preključivanja kodova: stepen strukturalne integracije formi, frekvencija upotrebe, pripadnost matičnom leksikonu, ali i neki društveni kriterijumi: preključivanje kodova nikada nije društveno neutralno ponašanje, kao što je upotreba pozajmljenica (one se javljaju sa visokom frekvencijom upotrebe među različitim govornicima u različitim društvenim sredinama, sa različitim stepenima formalnosti situacije, itd.). Preključivanje kodova je uvek sredstvo za interpersonalnu komunikaciju (označava, to jest, markira odnose medju govornicima).

⁸ Veoma dugo autori su smatrali da se preključivanje kodova kao lingvistički fenomen javlja isključivo kod izbalansiranih bilingvala. Međutim, veliki broj studija ukazuje na činjenicu da govornici sa različitim nivoima kompetencija u jezicima koje govore koriste preključivanje kodova (v. na primer, Savić 1994; 1996; Filipović, 1998). Jedan od najuticajnijih modela organizacije bilingvalnih lingvističkih sistema nudi Majers-Skoton (Myers-Scotton, 1993a), uvođenjem koncepta jezika-matrice (engl. *matrix language*), koji obezbeđuje strukturalni okvir, to jest, daje morfo-sintaksičku strukturu iskazu, i ugrađenog jezika (engl. *embedded language*) čija se strukturalna pravila koriste za morfološko markiranje morfema iz datog ugrađenog jezika. Ovaj model pretpostavlja asimetriju sistema koji učestvuju u preključivanju kodova, viši nivo kompetencije u jednom od jezika, moguć stepen strukturalne konvergencije jednog od jezika, i slično.

outsajdera koji bi mogli da naruše osećanje solidarnosti i zajedničkog identiteta.

Kasnija istraživanja, međutim, pokazala su da ovakvo tumačenje socijalne uloge preključivanja kodova pokriva samo neke od funkcija sa kojima se ovaj fenomen javlja u višejezičnim zajednicama. Takvo preključivanje nazvaćemo **nemarkirano preključivanje kodova** (v. Majers-Skoton, 1993b), a ono se koristi kako bi obeležili nemarkirani, odnosno očekivani, predvidivi, obrasci prava i obaveza u komunikaciji. U isto vreme, treba istaći da ono često može biti shvaćeno kao stigmatizovano jezičko ponašanje od strane govornika koji ne pripadaju datoj govornoj zajednici. Na primer, srpsko-engleski bilingvali u srpskoj manjinskoj zajednici u SAD, imaju pozitivan stav kako prema preključivanju kodova u kome nema strukturalnog „mešanja“ dva jezika, kao i prema onom preključivanju koje podrazumeva visok stepen strukturalne konvergencije i strukturalnih pozajmljenica iz engleskog u srpski jezik. Sa druge strane, jednojezični govornici srpskog jezika iz Srbije često izražavaju veoma negativne stavove prema ovoj vrsti jezičkog ponašanja, te rečenice kao što su:

„Vozili smo malu *karu*, i naišao je veliki *trok*, pa smo upali u *dič*“

„Voda mi je *kilala* svo cveće“ (Savić, 1994)

koje članovima manjinske zajednice u kojima se realizuju zvuče potpuno prihvatljivo (Filipović, 1998b), jednojezičnim govornicima srpskog izvan date zajednice one se čine rogovatnim, neprirodnim i agramatičnim. Slično se događa i u drugim dvojezičnim zajednicama; na primer, Bentalia (Bentahila, 1983) navodi da se preključivanje kodova unutar francusko-arapske dvojezične zajednice veoma slično vrednuje. Anderson (1986) u analizi špansko-engleskog preključivanja kodova u meksičko-

američkoj dvojezičnoj zajednici takođe zaključuje da hispanski pripradnici meksičke manjine u SAD imaju pozitivne stavove o različitim vrstama jezičkog ponašanja unutar svoje zajednice:

„Hispanski ispitanici najčešće izražavaju pozitivne stavove prema drugim špansko-engleskim bilingvalima bez obzira na njihove obrasce jezičke upotrebe kada ih upitate da ih ocene pozitivno ili negativno. Dakle, možemo reći da se čini da postoji solidarnost među hispanskim ispitanicima, dvojezičnim govornicima engleskog i španskog, čak i kada odlučuju da koriste španski, engleski ili preključivanje kodova.“⁹ (Anderson, 1986: 113)

Majers-Skoton (1993b) i Filipović (1998a) ukazuju da preključivanje kodova može imati mnogo kompleksnije socijalno značenje:

„(...) govornici koriste mogućnost odabira kodova u procesu formiranja interpersonalnih odnosa, a samim tim i kako bi signalizirali svoja zapažanja ili želje u vezi sa članstvom u grupi“¹⁰ (Majers-Skoton, 1993b: 478).

Majers-Skoton (1993b) razvija **model markiranosti** koji teži da u potpunosti objasni socijalnu motivaciju koja reguliše i uslovljava obrasce preključivanja kodova u različitim bilingvalnim zajednicama. Tako ona smatra da nemarkirano preključivanje kodova zapravo podrazumeva predvidljivo, očekivano ponašanje u

⁹ „Hispanic respondents tend to hold positive attitudes toward other Spanish/English speakers regardless of language usage patterns when the respondents are asked to react either positively or negatively. We may say, therefore, that there seems to exist a feeling of solidarity among Spanish/English Hispanics even if they choose to use Spanish, English or code-switching.“

¹⁰ „(...) speakers use the possibility of making code-choices to negotiate interpersonal relationships, and by extension to signal their perceptions or desires about group membership“.

interakciji, ponašanje koje ne narušava odnos prava i obaveza govornika (engl. *rights and obligations*)¹¹. Nemarkirano preključivanje u ovom modelu može uključivati odnos prisnosti, pripadnosti i jednakosti, ali i prepoznavanje distance među govornicima, uz uvek prisutno uzajamno poštovanje (jednakost). U tom smislu, možemo formirati skalu markiranosti preključivanja kodova. Na jednom kraju skale nalazi se gore opisano nemarkirano preključivanje kodova, dok je na drugom kraju spektra **markirano preključivanje kodova**, koje, prema Majers-Skoton (1993b) pre svega ima eksplorativnu funkciju, istraživanja potencijalnih novih odnosa prava i obaveza sagovornika. Međutim, iako ovaj model prepoznaje funkciju markiranog preključivanja kodova za uspostavljanje veće i značajnija distance u odnosima između sagovornika, on se ne bavi ulogom i značajem društvene moći koja se i na ovaj način može značajno reflektovati kroz govorno ponašanje. Naime, markirano preključivanje se se često javlja kada postoji neka vrsta društvenog konflikta između pripadnika različitih društvenih grupacija i kao rezultat potrebe jednog od sagovornika da se pozivanjem da drugi jezik u istom diskursu ta društvena distanca poveća.

Na primer, u svom radu o ulozi preključivanja kodova (srpskog i engleskog) u romanu „Ubistvo s predumišljajem“ Slobodana Selenića (Filipović, 1998a), ukazala sam na različite socijalne konotacije, odnosno na primenu nemarkiranog preključivanja kodova u cilju identifikacije sa sagovornikom ili vršnjačkom grupom u samom romanu, ili identifikacije sa čitaocima, koje Selenić svojim diskurzivnim odabirima određuje na osnovu specifičnih društvenih, političkih i obrazovnih

¹¹ Majers-Skoton u svoj model uvodi i kognitivnu dimenziju: nemarkirano preključivanje kodova korelira sa društvenim znanjem, kulturnim modelima, odnosno „scenarijima“ i „šemama“ koja čine deo našeg kognitivnog kulturnog modela, koji upravlja našim govornim ponašanjem u različitim socijalnim kontekstima.

kriterijuma¹², ali i na markirano preključivanje koje se u određenim komunikativnim situacijama javlja u govoru glavne junakinje romana. Kao ilustrativan primer markiranog preključivanja kodova može se navesti dijalog između protagonistkinje romana, studentkinje Beogradskog univerziteta u vreme studentskih protesta početkom 90-ih godina prošlog veka, i ratnog huškača, Srbina iz Hrvatske, koji dolazi da njenog dečka vrati na ratište. Njeno obraćanje huškaču na engleskom jeziku postavlja jasnu i vidljivu granicu između dva socijalna miljea, dve antagonističke društvene grupacije, od kojih svaku odlikuje vrlo specifična kulturna i politička ideologija (za detalje v. Filipović, 1998a):

„Prilazim bijesnom psu¹³ sasvim blizu. Unosim mu se u lice.

- **Lisn tu mi, litl darling** - kažem ja, polako, rastavljam reči na slogove, kao, da me bolje razume - **ar ju di onli san of gud old mister Martić, or ju arnt?**

Bijesan pas me gleda, sve onako ispod oka, ali - izdržava!

Podcenila sam ga." (Selenić, 1995: 194)

Još jedna karakteristika kolektivnog bilingvizma ogleda se u gore navedenom romanu. U trenutku u kome je nastajao (objavljen je 1995. godine), u našoj akademskoj (a i u široj, međunarodnoj) javnosti nije se još u tolikoj meri rasplamsala polemika oko upotrebe engleskog jezika kao jezika globalne komunikacije, koji zauzima mesto aktivno korišćenog lingvističkog koda i u onim zajednicama koje su se do skora tradicionalno

¹² Čitaocce interpretira kao svoje političke istomišljenike (suprotstavljene tadašnjem režimu), urbane i relativno obrazovane pojedince, koji poseduju određenu kompetenciju u engleskom jeziku.

¹³ Ističem da ovde značajnu socijalnu ulogu ima i **preključivanje dijalekata** (ekavski, koji je izvorni dijalekat protagonistkinje i ijekavski, dijalekat ratnog huškača iz Hrvatske, koga ona naziva **bijesan pas**).

smatrale jednojezičnim zajednicama. O pitanju engleskog kao globalnog jezika (odnosno globalne lingua franca) govoriću u narednom odeljku.

7.3. Engleski kao globalna lingua franca

Podimo od prezentacije "velikih teorija" (engl. *grand narratives*) odnosno epistemoloških orijentacija **lingvističkog imperijalizma**, sa jedne, odnosno **lingvističkih ljudskih prava**, sa druge strane (v. (Penikuk, 2006: 64), koje se bave pozicijom i ulogom engleskog jezika u svetu danas.

„Koncept lingvističkog imperijalizma odjek je istorijske činjenice koju predstavljaju imperije kao sociopolitičke strukture koje su se uzdizale i propadale tokom tri milenijuma, i u vezi je sa analitičkim istraživanjem uloge jezika u imperijama koje su dominirale svetom u poslednjih nekoliko vekova. Trenutna snaga engleskog, francuskog, portugalskog i španskog jeste globalna refleksija politika koje su utvrdile upotrebu ovih jezika u kolonijalnim okupiranim teritorijama“¹⁴ (Filipson (Phillipson), 2006: 347).

Stvaranje nezavisnih država od bivših kolonija na afričkom i azijskom kontinentu, raspad Sovjetskog Saveza, i slična istorijska pomeranja značajno utiču pozicioniranje određenih jezika na statusnoj skali na nacionalnom i internacionalnom nivou:

¹⁴ „The concept of linguistic imperialism resonates with the historical fact of empires as sociopolitical structures that have risen and fallen over three millennia, and with the analytical exploration of the role of language in the empires that dominated the world scene in recent centuries. The current strength of English, French, Portuguese and Spanish globally reflects the policies that have entrenched use of these languages in colonial occupied territories.“

„Jezičke politike osciliraju između pritisaka odozgo (engl. *top-down*) da se održi pozicija nacionalnih jezika, i pritisaka odozdo (engl. *bottom-up*) da se obezbedi lingvistička raznovrsnost i primena jezičkih prava. Na oba ova trenda značajno utiče sveprisutnija upotreba engleskog na svetskom planu“¹⁵ (Filipson, 2006: 347).

Lingvistički imperijalizam Filipson definiše kao:

„nejednaku razmenu i nejednaka komunikativna prava pojedinaca ili grupa određena njihovim kompetencijama u pojedinim jezicima, koja rezultiraju nejednakim benefitima u sistemu koji ozakonjuje i smatra prirodnom ovakvu eksploataciju“¹⁶ (Filipson, 2006: 348).

Jedno od osnovnih pitanja koje se sa stanovišta kritičke teorije jezika i kritičke sociolingvistike tada postavlja je pitanje „amerikanizacije“ i „englizacije“ na globalnom planu (Filipson, 2006). Prema ovom tumačenju, sa nivoa države-nacije, koja je sprovodila lingvistički imperijalizam nad manjinskim lingvističkim zajednicama instistirajući na institucionalizaciji jednog nacionalnog jezika, u savremenom svetu prelazimo na globalni nivo u kome ekonomija, politika (pa i vojna moć), obrazovanje, nove tehnologije itd., favorizuju upotrebu i značaj engleskog jezika na globalnom nivou. Na primer, u okviru obrazovnih sistema i akademskih zajednica, visok procenat zastupljenosti engleskog jezika u akademskoj literaturi (pre svega u međunarodnim

¹⁵ „Language policy is torn between top-down pressures to maintain the position of national languages, and bottom-up pressures to secure linguistic diversity and the implementation of language rights. Impacting on both of these trends is the ever-increasing use of English world-wide“.

¹⁶ „Linguistic imperialism entails unequal exchange and unequal communicative rights between people and groups defined in terms of their competence in specific languages, with unequal benefits as a result, in a system that legitimates and naturalizes such exploitation.“

stručnim časopisima) utiče i na veću zastupljenost engleskog jezika u obrazovnim programima, pre svega na nivou posle diplomskih studija u različitim zemljama (recimo, Nemačka, Skandinavija, pa čak i određeni fakulteti na srpskim univerzitetima). O određeni autori čak smatraju da se globalizacija može poistovetiti sa amerikanizacijom, u smislu nametanja društvenih i kulturnih modela prisutnih u SAD kao globalno relevantnih i poželjnih (v., na primer Bordije (*Bourdieu*) 2001; Hart & Negri (*Hardt & Negri*) 2000, i slično). Čak se i britansko-američka ulaganja u nastavu engleskog kao stranog jezika sagledavaju kao imperijalistička, a koncept „komunikativne kompetencije“ prevodi kao „anglo-saksonska komunikativna kompetencija“ koja sledi socio-kulturne i pragmatičke modele komunikacije na engleskom kao L1 u datim društvima (v. Filipson 2006; Filipson, Skutnab-Kangas & Kontra 2001, za dalju raspravu).

Upravo u vezi sa gore navedenim može se uzeti u razmatranje koncept lingvističkih prava, ili lingvističkih ljudskih prava (Skutnab-Kangas, 2002, 2005, 2006), koja sam pominjala i u prethodnom poglavlju. Lingvistička prava se odnose: 1) na pravo pojedinca da se identifikuje sa datom grupom ili zajednicom u lingvističkom, a potom i u etničkom, kulturnom i svakom drugom smislu (prava koja Skutnab-Kangas (2006: 276) naziva *ekspresivnim* lingvističkim pravima), i 2) na pravo pojedinca da komunicira u javnom, obrazovnom i drugim domenima bez jezičkih barijera ili problema zato što koristi određeni jezik, tj. da ima pravo da ravnopravno sa ostalima i aktivno učestvuje u demokratskim, ekonomskim, obrazovnim, profesionalnim i drugim procesima unutar date političke zajednice, najčešće države (ovu drugu vrstu lingvističkih prava Skutnab-Kangas (2006: 276) naziva *instrumentalnim* pravima).

Naravno, kao što smo već videli, ova vrsta analize češće se koristi u kontekstu manjinskih i većinskih zajednica unutar političkih entiteta (kao što je to slučaj u praktično svim evropskim zemljama koje imaju jezičkom politikom jasno definisane zvanične, ko-zvanične i manjinske jezike), ali se može prevesti i na nad-nacionalni i nad-državni nivo upravo u slučaju analize globalnog uticaja engleskog jezika u različitim sferama društvenog života u lingvističkim i političkim zajednicama u kojima engleski nije L1 većeg dela stanovništva. Filipson (2006), recimo, navodi da se u vladinim dokumentima koji se odnose na jezičku politiku u Švedskoj (iz 2002.) i u Danskoj (iz 2003.) eksplicitno razmatra potreba za očuvanjem nacionalnog jezika od sve većeg uticaja engleskog: „deklarisani cilj je očuvanje „paralelnih“ lingvističkih kompetencija. To bi značilo da Šveđani i Danci koji imaju aktivnog učešća u profesionalnim, političkim, visokoobrazovnim, naučnim i medijskim krugovima treba da budu osposobljeni da podjednako dobro funkcionišu kako na nacionalnom jeziku, tako i na engleskom“¹⁷. (Filipson, 2006: 353).

Ako pogledate veb stranu jednog od najpoznatijih lingvista našeg doba, Dejvida Kristala (*David Crystal*) (<http://www.crystalreference.com/dc/>), pronaćićete niz javno dostupnih članaka iz različitih perioda njegovog stvaralaštva koji se bave statusom engleskog u savremenom svetu, kao i pitanjima strukture engleskog jezika sa stanovišta njegovih izvornih govornika¹⁸. U jednom javnom izlaganju on komentariše upotrebu

¹⁷ „(...) the declared goal is to cultivate „parallel“ linguistic competence. This would mean that Swedes and Danes active in business, politics, higher education, science, and the media are able to function equally well in the national language and in English“.

¹⁸ Zebnje i strahovi zbog potencijalne fragmentacije engleskog zbog njegove globalne rasprostranjenosti u niz novih varijeteta slično situaciji sa vulgarnim latinskim u starom i srednjem veku. Prema mom mišljenju, to je skoro neverovatan scenario (v. Kristal 1997, 2000: njegovo korpusno istraživanje pisanog engleskog varijeteta u štampi velikog broja zemalja gde se engleski govori kao L1, kao L2 ili kao strani jezik, ukazuje da je varijabilnost u pisanom mediju potpuno neznatna i zanemarljiva, a kako je pisani medij baza za izgradnju i

termina „Trojanski konj“ koji neki autori metaforički koriste kako bi opisali globalni značaj i negativni uticaj engleskog jezika u afirmisanju kulturnih i društvenih vrednosti samo jednog kulturnog modela prisutnog u anglo-saksonskom svetu, pre svega u SAD. Ova, kako Kristal kaže, vojna metafora zapravo pojednostavljuje sliku odnosa jezika, svesti, mišljenja i stavova prema svetu koji nas okružuje. Sklona sam da se složim sa njim: jezik i mišljenje su neraskidivo povezani, jezik jeste i sistem i sredstvo za izgradnju, prenošenje, očuvanje ili promenu kulturnih modela sa kojima rastemo i na kojima se formiramo kao ličnosti, ali svako od nas svoj lični i grupni identitet formira na osnovu niza parametara (socijalnih, psiholoških, kulturnih, ideoloških i lingvističkih). Međutim, identitet (pa i lingvistički, kako ukazuju mnogi autori, npr. Fišman (*Fishman*) 1989; 1999; 2006, Blomaert (*Blommaert*) 2006) se formuliše i reformuliše, konstruiše i rekonstruiše tokom čitavog našeg života, čak i u okviru istog vremenskog intervala u skladu sa našim potrebama, htenjima, uverenjima, znanjima, i slično:

„Identitet je najbolje sagledavati ne kao monolitan, već kao repertoar različitih mogućih identiteta, od kojih svaki ima određen domen i funkciju“¹⁹ (Blomaert, 2006: 245).

U tom smislu, uloga jezika u izgradnji, održanju ili promeni identiteta jeste varijabilna, te čak i u drastičnim slučajevima zamene jezika u manjinskim zajednicama pod uticajem većinskog jezika, nije potvrđen gubitak etničkog, religioznog i kulturnog

očuvanje standardnog jezika, možemo govoriti o prisustvu *svetskog standardnog štampanog engleskog* (engl. *World Standard Printed English*, Kristal, 2000: 2), koji može da predstavlja prvu fazu za stvaranje *svetskog standardnog govornog jezika* (engl. *World Standard Spoken English*, Kristal, 2000: 2).

¹⁹ "(...) identity is best seen not as one item, but as a repertoire of different possible identities, each of which has a particular range or scope and function."

identiteta koji bi pratio zamenu jezika. Usudujem se da pretpostavim, bez značajne empirijske i akademske potvrde, da je malo verovatno da će uloga bilo kog jezika kao *lingua franca* dugoročno ugroziti prirodan razvoj i opstanak jezika koji se govore u jasno izdiferenciranim političkim entitetima, tj. državama, kao statusno, korpusno i obrazovno jasno određeni nacionalni jezici. U tom kontekstu, važno je istaći da ideološki konstrukti koje u kontekstu individualnih i grupnih identiteta gradimo prema jeziku/jezicima koje koristimo tokom života značajno zavise od pozicije i moći državnih institucija (obrazovnih, pravnih, državnih) u političkim zajednicama u kojima živimo:

„Društva su odraz *sociolingvističkih režima* u zemlji, to jest, odraz relativnih hijerarhija koje se normativno održavaju i dominantnih ideja koje ih okružuju. Te ideje mogu uključivati vlasništvo, pripadnost i autoritet: „ovo je *naš* jezik“, „mi smo Amerikanci i govorimo engleski“, „ovom jeziku nije mesto ovde“, „ne govori jezik dobro“²⁰. (Blomaert, 2006: 243).

Pitanje engleskog kao *lingua franca* nosi u sebi sve gore navedene ideološke i identifikacione dileme: da li možemo koristiti jedan jezik kao jezik komunikacije sa predstavnicima drugih lingvističkih, kulturnih i nacionalnih zajednica (kada nikome od nas taj jezik nije L1), a da pri tome ostanemo verni sopstvenim kulturnim, lingvističkim i komunikativnim modelima, i da u isto vreme doprinosimo očuvanju i razvoju sopstvenih nacionalnih jezika?

²⁰ „Societies do reflect and sustain the sociolinguistic regimes in a country, that is, the relative hierarchies normatively maintained and the dominant ideas supporting them. Such ideas would include ownership, membership, and authority: „this is *our* language“, „we are Americans and we speak English“, „this language doesn't belong here“, „he doesn't speak the language well“.“ (prev. J. F.)

7.3.1. Engleski kao *lingua franca* na evropskom kontinentu

Konceptualno pitanje jezika kao sistema za *identifikaciju* vs. jezika kao sistema za *komunikaciju* (v. Kristal 2000, Hauze (*House*) 2003) prati diskusiju o ulozi engleskog jezika kao jezika međunarodne komunikacije u različitim domenima, medijumima, i komunikativnim situacijama. Engleski kao *lingua franca*, kao i svaki drugi varijetet sa ovom funkcijom, može se definisati kao jezik koji se koristi kao sredstvo komunikacije među pripadnicima različitih lingvokulturnih grupacija kojima dati jezik nije L1 (v. npr. definiciju koju nudi Nucman (*Gnutzmann*) u Bajram (*Byram*) 2000: 356-359)²¹.

Kada je evropski kontinet u pitanju, koncept engleskog kao *lingua franca*, koji u globalnim crtama funkcioniše kao jezik komunikacije među relativno visoko obrazovanim pripadnicima različitih nacionalnih zajednica u profesionalnoj, političkoj i akademskoj komunikaciji, ključno pitanje zapravo jeste pitanje sa kraja prethodnog odeljka, i bavi se odnosom ideoloških i komunikativnih parametara koji određuju naš stav ne samo prema našem L1 i engleskom jeziku, već i prema nekim drugim ključnim idejama Evrope 21. veka kao što su *multilingvizam* i *multikulturnost* kojima se teži u izgradnji novih individualnih identiteta.

²¹ Ipak, neophodno je istaći da je status engleskog jezika kao *lingua franca*, ili moglo bi se čak reći, kao *globalne lingua franca* svakako bez presedana u ljudskoj lingvističkoj istoriji: po prvi put je jedan jezik poprimio zaista globalne dimenzije, a njegovu strukturu i sadržaj u podjednako meri uobličavaju kako njegovi izvorni govornici, tako i oni kojima je to drugi ili strani jezik. Prema statističkim podacima Britanskog saveta i *Ethnologue* -a iz 2000. godine, engleski kao L1 te godine govorilo je 341 milion ljudi, 375 miliona ljudi ga je koristilo kao L2, dok je čak za 750 miliona stanovnika planete ovaj jezik bio strani jezik. Prema Kristalovoj statistici iz 2003 godine, tek je svaki četvrti korisnik engleskog i njegovi izvorni govornik.

Razmatrajući ideološke aspekte upotrebe jezika i korelaciju između državnih autoriteta i standardnog jezika kao nosioca nacionalnog identiteta, Blomaert (2006) citira Silverstinovu (*Silverstein*) (1998, cit. u Blomaert (2006: 243)) podelu na „lingvističke zajednice“ koje eksplicitno „izražavaju pripadnost normativno konstruisanom, ideološki artikulisanom „standardnom“ Jeziku“²² i „govorne zajednice“, koje svoj identitet grade na realnim komunikativnim potrebama i u okviru različitih domena i medija komunikacije koriste različite stilove, registre i dijalekte istog jezika, ili pak, različite jezike: „Te dve (zajednice) (...) nisu izomorfne, i razlika između sociolingvistički definisane zajednice i lingvistički-ideološki definisane zajednice otkriva stepen hegemonije jezičkih ideologija“²³ (Blomaert, 2006: 243).

U istom članku, Blomaert daje sopstveni primer, koji u potpunosti korelira sa mojom situacijom na predmetu „Sociolingvistika“ na Filološkom fakultetu u Beogradu. Literatura koju studenti čitaju na ovom predmetu (uključujući i određeni broj mojih članaka, kao i članaka drugih srpskih autora) uglavnom je na engleskom jeziku, dok je zvanični jezik nastave srpski. Dakle, kao u Blomaertovom slučaju (danski i engleski), i naša mala akademska zajednica je u suštini *multilingvalna* (ne smemo zaboraviti ni prisustvo ostalih jezika, na primer španskog, francuskog, nemačkog, italijanskog, ruskog i drugih, koje studenti koriste pri samostalnim istraživanjima i izradi seminarskih radova). Ovakva situacija, nimalo atipična na našim univerzitetima, u direktnoj je suprotnosti sa onim što Silverstin (1996, cit. u Blomaert 2006) naziva „monoglotnom“ ideologijom, koja „se bazira na ideološki konfigurisanom uverenju da je društvo *zapravo*

²² „(are groups) professing adherence to the normatively constructed, ideologically articulated „standard“ Language“

²³ „The two (...) are not isomorphic, and the distance between the sociolinguistically definable community and the linguistic-ideologically definable community reveals the degree of hegemony of the language ideologies (...)“

monolingvalno - da je monolingvizam činjenica a ne ideološka percepcija - sve to praćeno negiranjem komunikativne prakse koja upućuje na realni multilingvizam i lingvistićku raznovrsnost"²⁴ (Blomaert, 2006: 243-244). Ovakva jezićka ideologija ima znaćajne konsekvence na urećenje obrazovnih sistema (na politiku nastave jezika, kako L1, tako i stranih i manjinskih jezika, v. Filipović 2007, za detaljniju raspravu o ideoloćkim aspektima nastave jezika u Srbiji), na autoritarni odnos drćžave prema oćuvanju nacionalnog = jezićkog identiteta, kao i na epistemoloćku orijentaciju lingvista i jezićkih planera koji u opisu standardnog jezika instistiraju na konceptu „ćistog“ i „pravilnog“, „dobrog jezika“ koji je jasno geografski, socijalno i strukturalno omećen (za detaljniju raspravu, v. Blomaert, 2006).

Dakle, ono što se realno dogaća u savremenom evropskom kontekstu, nasuprot jasno izdiferenciranim ideoloćki definisanim lingvistićkim zajednicama, jeste postojanje multilingvalnih, multikulturnih pojedinaca sa ćitavim spektrom nijansi i varijacija u lingvistićkim i kulturnim identitetima koje bismo morali da prepoznamo i obrazovno i zakonodavno podrćimo, ukoliko tećimo izgradnji interaktivne, multikulturne, tolerantne i osveććene Evrope. Odrećdene nadsacionalne institucije, kao na primer, Savet Evrope, teće konkretizaciji smernica za formiranje zakonske i obrazovne regulative u evropskim zemljama koja bi ovakvu orijetnaciju eksplicitno podrćžala.

Evropska unija i Evropska komisija se takoće bave pitanjima odnosa engleskog i drugih jezika na našem kontinentu. U dokumentu koji se odnosi na preporućeni visok nivo multilingvizma u Evropi, dva su osnovna smera u kojima se ova tematika razvija: ućenje jezika /multilingvalna kompetencija i jezićka medijacija (prevoćenje, usmeno i pisano u razlićitim oblicima). Jezici bi

²⁴ „(It) rests on an ideologically configured belief that a society is *in effect* monolingual – that monolingualism is a fact and not an ideological perception – coupled with a denial of practices that point toward factual multilingualism and linguistic diversity“ (prev. J. F.)

trebalo da igraju ulogu u uspostavljanju interkulturalnih dijaloga u svim sferama društvenog života (ekonomija, politika, obrazovanje, i slično). U svom izveštaju iz 2002. godine, Evropska komisija (*Commission of the European Communities*) konstatuje da je većina Evropljana prema anketi Eurobarometra bilingvalna ili multilingvalna, kao i da većina odraslih Evropljana smatra da je poznavanje drugih jezika korisno (na primer, 93% ispitanih roditelja veruje da je važno da njihova deca uče druge jezike, dok 71% Evropljana smatra da bi svi u Uniji morali da govore barem još jedan evropski jezik, a čak 56% stanovništva spremno je da svake nedelje deo svog vremena posveti učenju još nekog jezika). Međutim, kada se gore navedeni podaci ukrste sa procentima kompetencija u drugim evropskim jezicima, po jezicima, slika izgleda drugačije: 41% Evropljana govori engleski kao strani jezik; 19% govori francuski, 10% nemački, 7% španski i 3% italijanski. Ostali jezici ne dostižu čak ni 1% ukupne populacije Evropske unije! U skladu sa time, Evropska komisija zaključuje da ovaj veoma uzan spektar stranih jezika sprečava evropske kompanije da dostignu svoj maksimalni potencijal na multilingvalnom tržištu (Evropska komisija, 2002: 6):

„Evropska unija razvija društvo bazirano na znanju. Učenje drugih jezika unapređuje opšte kognitivne i metakognitivne veštine, unapređuje poznavanje sopstvenog L1, kao i veštinu čitanja i pisanje i razvija opšte komunikativne veštine. Sposobnost da se razume i komunicira na različitim jezicima trenutno je jedna od osnovnih veština koja je građanima potrebna ukoliko žele da aktivno učestvuju u evropskom društvu“²⁵ (Evropska komisija, 2002: 5-6).

²⁵ „The European Union is developing a society based upon knowledge. Learning other languages improves general cognitive and metacognitive skills, reinforces understanding of one's mother tongue, strengthens reading and writing and develops general communication

I priznajući da je engleski nesumnjivo *lingua franca* kontinenta, čija će nastava i dalje biti zastupljena na svim nivoima formalnog i neformalnog obrazovanja, Evropska komisija zaključuje:

„Ali *lingua franca* jezici imaju svoja ograničenja. Ukoliko bi Evropljani govorili samo sopstveni maternji jezik plus jedan *lingua franca* jezik, kompanije, pojedinci i društvo gube. Kompanije imaju veće mogućnosti da prodaju svoje proizvode ukoliko govore jezik svojih kupaca; *lingua franca* ne zadovoljava ovaj zahtev. Građani koji se sele iz jedne države članice Unije u drugu ubrzo shvataju da je poznavanje *lingua franca-e* nedovoljno ukoliko žele da se integrišu u lokalnu zajednicu. I uprkos činjenici da *lingua franca* pomaže u bazičnim transakcijama, pravo međusobno razumevanje i priznavanje i prihvatanje drugih kultura dolazi kroz direktne kontakte sa ljudima iz drugih zemalja - uz pokušaje da govorimo njihove jezike.“²⁶ (Evropska komisija, 2002: 7)

Komisija u tom smislu zaključuje da ukoliko evropsko društvo teži komunikaciji između državnih granica i razvoju jedinstvenog tržišta rada, svi građani Unije treba budu u stanju da komuniciraju na najmanje dva jezika pored sopstvenog maternjeg jezika. U isto vreme, potrebno je obezbediti obrazovne sisteme koji će podržati nastavu ne samo „velikih“ evropskih jezika, već i

skills. The ability to understand and communicate in other languages is now one of the basic skills that citizens need if they are to participate fully in European society.”

²⁶ „But *lingua francas* have their limitations. If European citizens were only able to speak their mother tongue plus a *lingua franca*, companies, individuals and society would lose out. Business have more opportunities to sell their products if they speak the language of the customer; a *lingua franca* will not meet this need. Citizens who move to live in another Member State find that a *lingua franca* alone is insufficient for them to integrate into the local community. And whilst a *lingua franca* may help with basic transactions, real mutual understanding and a rich appreciation of other cultures comes through direct contact with people in other countries - by attempting to speak their own language.“

manjih, regionalnih, manjinskih i imigrantskih jezika, kao svih ključnih jezika profesionalne komunikacije na svetskom nivou.

Savet Evrope zauzima sličan stav i u *Smernicama za razvoj obrazovnih jezičkih politika u Evropi (Guidelines for the Development of Language Education Policies in Europe)* iz 2003. godine upozorava da nije dovoljno težiti multilingvizmu, već je potrebno upotrebiti i političku volju i ekonomsku moć da se razbiju predrasude o dovoljnosti i apsolutnoj vrednosti engleskog kao stranog jezika. Multilingvizam kao cilj za svakog građanina Evrope (ne samo Evropske unije) postavljen je na individualnom planu (**plurilingvizam**²⁷), kao pravo i potreba svakog pojedinca da se tokom čitavog života služi jezicima koje identifikuje kao potrebne, značajne i relevantne za izgradnju sopstvenog identiteta, u profesionalne, obrazovne i lične svrhe, i/ili u cilju bazične komunikacije. Ukoliko se ovom cilju ne posveti dovoljna pažnja, ukoliko se on ne eksplicira na nivou obrazovnih politika relevantnih državnih institucija, multilingvizam će ostati privilegija samo visokoobrazovane elite u evropskim državama.

7.4. Zamena jezika: studija slučaja

Sagledaćemo u ovom odeljku jednu specifičnu vrstu interakcije jezika u kontaktu, koja se realizuje u višejezičnim zajednicama u kojima postoji većinski i manjinski (etnički) jezik, a to je proces zamene jezika. Pitanje interakcije većinskih i manjinskih jezika u datom političkom i socijalnom kontekstu, privlači već decenijama pažnju sociolingvista (pre svega onih makro-sociolingvističke orijentacije), a najveći broj istraživača u ovoj oblasti usredsređuje se na interne i eksterne faktore koji utiču na **održavanje** (engl. *language maintenance*), odnosno na

²⁷ Multilingvizam se određuje na nivou države, plurilingvizam je odlika i pravo pojedinaca. Države mogu biti multilingvalne, ali bez plurilingvalnih pojedinaca (v. uvodne napomene u ovom poglavlju).

zamenu jezika (engl. *language shift*) u datim višejezičnim zajednicama. Zamenu jezika treba razlikovati od **jezičke promene** (engl. *language change*), koji se odnosi na dijahronijske promene u jezičkoj strukturi (v. F. Himeno Menendes & M. V. Himeno Menendes (*F. Gimeno Menéndez; M. V. Gimeno Menéndez*), 2003: 26), dok se termin održavanje jezika odnosi na proces suprotan zameni jezika, i opisuje fenomen očuvanja manjinskog jezika čiji govornici odolevaju uticaju većinskog jezika.

Zamena jezika označava postepeno ili naglo zamenjivanje jednog jezika drugim, kako na pojedinačnom, tako i na grupnom planu (Kristal (*Crystal*), 1992: 216; 2000: 17). Ona može biti brza i spora, delimična ili globalna, ali ona uvek podrazumeva dvojezičnost i (najčešće neravnopravan) odnos manjinske i većinske jezičke (etničke, kulturne i sl.) grupacije u okviru jedne političke konstrukcije, najčešće države. Proces zamene jezika bazira se na društvenoj činjenici da određena etnička grupacija u okviru date države i uz određenu stimulaciju (ekonomsku, socijalnu, kulturnu ili političku) teži da usvoji i delimično ili potpuno pređe na jezik većinske grupe (Bret Polston, (Bratt Poulston), 1986: 493). Zamena jezika se zbog toga definiše i kao postepena ili nagla promena u društvenim funkcijama jezika u različitim domenima njegove upotrebe unutar manjinske zajednice. Društvene funkcije se ovde razumeju kao komunikativne situacije koje karakterišu različiti nivoi formalnosti i različiti registri koje govornici upotrebljavaju u okviru različitih društvenih mreža (porodica i prijatelji, škola i obrazovni sistem, javna administracija i komunikacija u javnosti uopšte, profesija, religija, itd.). Ove društvene funkcije u svom modelu zamene jezika Fišman (1968, 1971, 1978, itd.) naziva **domenima**²⁸.

²⁸ Ovaj termin se iz sociologije jezika preuzima i u primenjenu lingvistiku, naročito u evropskom kontekstu, gde se u dokumentima o obrazovnoj jezičkoj politici Saveta Evrope (v. poglavlje 5 o jezičkoj politici i planiranju) govori o četiri osnovna domena jezičke upotrebe: privatni, javni, obrazovni i profesionalni.

Isto tako, važno je znati da zamena jezika ili jezičkih varijeteta ne mora da nastupi uvek kada dva varijeteta dođu u kontakt. Zamena se može javiti samo među nekim govornicima i u određenim interakcijama među pojedincima ili grupama (Fišman, 1971: 301; 1972: 76) Proces zamene jezika stoga treba posmatrati kao kontinuum koji se može završiti *globalnom* ili *potpunom zamenom*, kao krajnjim vidom pomenutog procesa. Globalna ili potpuna zamena jezika označava da su grupa ili pojedinac u potpunosti prestali da koriste varijetet kojim su se ranije služili. Međutim, mnoge deskriptivne studije ovog procesa navode primere *parcijalne* ili *delimične zamene* kod koje se manjinski jezik zamenjuje većinskim samo u nekim domenima jezičke upotrebe. (v. Klajn (*Clyne*), 1986: 486; F. Himeno Menendes; M. V. Himeno Menendes, 2003: 26)

U pogledu dinamike zamene manjinskih jezika, postoje *brze zamene* (kao što je to slučaj sa zamenom jezika nekih grupa imigranata u gradskim sredinama Sjedinjenih Američkih Država) i *spore zamene* koje traju dve ili tri generacije. Primer spore zamene jezika je zamena jezika u seoskim područjima, ili u relativno hermetičnim manjinskim etničkim zajednicama čiji govornici ostaju izolovani i bez dubljih kontakata sa predstavnicima većinske zajednice. Ističem da je i jednih i drugih zajednica ovog tipa u savremenom svetu velike mobilnosti sve manje. Da bi se utvrdila brzina zamene jezika, potrebno je osvrnuti se na široki društveni okvir jezičkih kontakata i utvrditi postoji li funkcionalna diferencijacija varijeteta koji se proučavaju, uz društvenu mobilnost ili bez nje. (F. Himeno Menendes; M. V. Himeno Menendes, 2003: 27)

Istraživanja odnosa jezika i etničkog identiteta u višejezičnim zajednicama u kojima je jasno izdiferenciran socio-ekonomski i politički status većinskog i manjinskog jezika, ukazuju na činjenicu da je uloga jezika kao faktora u izgradnji i očuvanju

etniciteta i etničkog identiteta promenljiva u vremenu, to jest da različiti aspekti jezičke strukture i upotrebe unutar etničke zajednice na različite načine koreliraju sa drugim elementima kulturnog društvenog znanja (na primer, etničko poreklo, etnička kultura, religija, i sl.), te da za članove manjinske zajednice u različitim momentima u vremenu jezik može biti relevantan i samo na nivou kulturnih markera. Analiza odnosa jezika i etničkog identiteta u srpsko-američkoj zajednici u SAD (Filipović, 1998b), i kao i analiza uticaja etničkog identiteta u procesu zamene jevrejsko-španskog srpskim jezikom u sefardskoj zajednici u Beogradu (Filipović & Vučina-Simović, 2007; Vučina-Simović & Filipović (u štampi)) govore u prilog gore navedenoj tvrdnji. Drugim rečima, različite dimenzije etniciteta i etničkog identiteta dobijaju ili gube na značaju u zavisnosti od psiho-socijalnih i kulturnih faktora unutar same zajednice (stavovi i vrednosti u vezi sa datom kulturom i nasleđem), i od eksternih faktora (društvene norme i vrednosti većinske zajednice, često u direktnoj vezi sa političkim, ekonomskim i obrazovnim pitanjima koje direktno ili indirektno utiču na opstanak pojedinaca i porodica unutar manjinskih zajednica). Upravo zato Bret Polston (1986: 496-497) ističe da je potrebno razlikovati vrste društvenih procesa koji vode u zamenu jezika, i uvodi razliku između **asimilacije**, kao *kulturološkog* procesa, i **integracije** koja je *društveno-ekonomskog* karaktera. I upravo zato što veza između jezika i kulture nije izomorfna, etničke grupe često uspevaju da očuvaju svoj identitet i pošto pređu na jezik dominantne grupe (Nelde (Nelde), 1986: 478-481).

7.4.1. Fišmanov model zamene jezika

„Činjenica da jezici (ili jezički varijeteti) *ponekad* potiskuju jedan drugi, među *nekim* govornicima, posebno u *izvjesnim*

interpersonalnim ili opštedruštvenim interakcijama, dugo već podstiče radoznalost i komentare. Međutim, tek u sasvim skorašnje vrijeme ovaj predmet je priznat kao područje sistematskog ispitivanja među profesionalnim proučavaocima jezičkog ponašanja. Ovdje bismo predložili tri glavna tematska podrazdjela ovog područja: (a) uobičajena jezička upotreba na više od jedne tačke u vremenu i prostoru; (b) prethodni, istovremeni ili potonji psihološki, socijalni i kulturni procesi i njihov odnos prema stabilnosti ili promjeni u uobičajenoj jezičkoj upotrebi, i (c) ponašanje prema jeziku, uključujući tu i napore ka usmjerenom očuvanju ili promjeni." (Fišman, 1978: 135)

Drugim rečima, Fišman u svojoj *teoriji o održavanju i zameni jezika* smatra da proučavanje ovog fenomena mora da uzme u obzir odnos između promene (ili stabilnosti) u obrascima jezičke upotrebe, sa jedne strane, i psihološke, društvene i kulturne procese koji se razvijaju u zajednicama koje koriste više od jednog jezičkog varijeteta u komunikaciji unutar i izvan grupe sa druge strane. (Fišman, 1972: 76; 1978: 134)

Fišmanov inicijalni model zamene jezika²⁹ (1972; 1978), pretpostavlja postojanje i upotrebu više od jednog lingvističkog varijeteta na jednoj teritoriji na sinhronoj ili dijahronoj ravni. Model takođe postulira postojanje tendencije manjinskih grupa da prelaze na jezik većinske grupe, tendencije uslovljene brojnim društveno-kulturnim faktorima prisutnim unutar određene govorne zajednice. Takođe, varijable koje utiču na brzinu zamene treba tražiti i u društvenom kontekstu jezika u kontaktu, pri tome naročito vodeći računa o funkcionalnoj diferencijaciji dvaju jezika ili varijeteta. Konačno, zamena jezika nije uvek proces *sine qua non*, odnosno, jedan varijetet se može očuvati ili usporiti dinamika

²⁹ Važno je istaći da je prvi sociološki model održavanja i zamene jezika u svojim radovima postavio još Klos (Kloss: 1927, 1929) u prvoj polovini 20. veka (cit. prema Klajn, 1986: 491).

njegovog zamenjivanja ukoliko postoji neki povoljan kulturno-društveni okvir za to, na primer, **jezička privrženost** (eng. *Language Loyalty*). Ovaj izraz podrazumeva svesno i eksplicitno izraženu brigu pojedinaca za očuvanje jezika kada je on u opasnosti, kao i sprečavanje da dođe do promena u jezičkim funkcijama, strukturi ili rečniku. (Kristal: 1992, 216; 2000, 17; F. Himeno Menendes; M. V. Himeno Menendes: 2003, 26).

Autori u ovom polju lingvističkih istraživanja bave se i procesima u suprotnom smeru, odnosno načinima na koje se zamena jezika može usporiti, izbeći u potpunosti ili barem u nekim domenima i komunikativnim situacijama (**jezička revitalizacija**). Fišman (1991: 4) takođe uvodi termin **promena smera jezičke zamene** (eng. *reverse language shift, RLS*) kako bi istakao da je moguće podstaći i obrnuti proces kako bi se etnički/manjinski jezici očuvali na nivou porodice ili šire zajednice. U tom smislu, Fišman smatra da je, umesto da se insistira na institucionalnom očuvanju jezika (koji je uvek u direktnom odnosu sa centrima moći u društvenim i političkim entitetima u kojima se dati jezik govori), potrebno usmeriti se na direktne sociolingvističke procese bazirane na „jedinstvenoj integrisanoj teoriji jezika-u-društvu koji u fokus stavljaju intergeneracijski prenos matrnjeg (to jest, manjinskog) jezika“ (Fišman, 1991: 6)³⁰ U interpretaciji i istraživanjima drugih autora javlja se i termin „jezik kao resurs“ (eng. *language as resource*), koji predstavlja jedan od relativno uspešnih obika jezičke politike koja se formira na osnovu inicijativa unutar zajednica koje se služe manjinskim jezicima. Ovakvim jezičkim politikama govornici datoj varijeteta sopstveni jezik tretiraju kao vredan resurs u upotrebi u različitim jezičkim domenima (među kojima obrazovanje i javno-administrativni domen imaju značajnu ulogu), čime se obezbeđuje transfer

³⁰ „... derive from a single, integrated theory of language-in-society processes that places intergenerational mother tongue transmission at the very center“

jezičkog materijala sa jedne generacije na drugu (v. Hornberger (*Hornberger*) 1998, za detaljniju raspravu i uspješne primere revitalizacije ugroženih jezika).

Fišman (1991) takođe razvija „gradiranu intergeneracijsku skalu prekida“ (engl. *Graded Intergenerational Disruption Scale*) koja pretenduje da predstavi neke ključne momente u procesu zamene/gubitka jezika i mere kojima se oni mogu izbeći ili usporiti. Interesantno je istaći da se ova skala direktno oslanja na Rihterovu skalu kojom se meri jačina jedne od najvećih prirodnih katastrofa - zemljotresa kako bi se podvukla dramatičnost ovog procesa i potreba da se on gde i kad god je to moguće zaustavi ili barem uspori. Na ovoj skali, 8. stepen odnosi se na minimalno očuvane jezike koji se mogu „ponovo sastaviti“ na osnovu kazivanja veoma starih govornika i potom ponuditi kroz posebne kurseve teritorijalno raseljenim mlađim govornicima. 7. stepen se odnosi na jezike čiji su govornici uglavnom socijalno integrisani i etnolingvistički aktivni, ali u poznim godinama (bez mogućnosti prenosa jezičkog materijala na potomke). Na 6. stepenu skale su jezici koji su održali intergeneracijsku usmenu neformalnu komunikaciju, geografski su centralizovani i dobijaju određenu vrstu institucionalne podrške. Jezici na 5. stepenu skale imaju razvijenu pismenost na nivou porodice, škole i manjinske zajednice bez projekcije ka ostalim (preevaskodno većinskim zajednicama). Na 4. stepenu se nalaze manjinski jezici koji svoje mesto nalaze u formalnom obrazovnom sistemu (pre svega u okviru osnovnog obrazovanja), bilo u okviru privatnih škola ili državno finansiranih obrazovnih institucija. Jezici koji su na 3. stepenu ove skale javljaju se i u nekim profesionalnim domenima (izvan manjinske zajednice), koji uključuju interakciju na datom jeziku između pripadnika manjinske i drugih zajednica; na 2. nivou su već prisutni u nekim vladinim institucijama i javnima sredstvima informisanja (ali u obe sfere isključivo u institucijama nižeg

ranga), i, konačno, najvitalniji jezici su oni koji se nalaze na 1. stepenu Fišmanove skale, gde prožimaju sve sfere javnog, političkog i društvenog života (obrazovanje, državna uprava, mediji, itd.), ali bez bezbednosti i garancija koje bi im pružala politička nezavisnost, odnosno državnost, pripadnika date manjinske zajednice

Drugi autori (npr. de Bot i Štosel (*de Bot and Stoedssel*), 2002) navode da se koncept **društvene mreže** koji podrazumeva kontinuirane procese u kojima pojedinci unutar sopstvenih mreža „pregovaraju“ o značenjima poruka na dnevnoj osnovi čime jačaju vitalnost manjinskog jezika i smanjuju verovatnoću zamene jezika na nivou čitave zajednice. Etnografski pristup i rad na jezičkoj politici u direktnoj korelaciji sa predstavnicima manjinskih zajednica, kao i utvrđivanje hijerarhije društvenih uloga i potreba unutar manjinskih zajednica, takođe se u novijim studijama navode kao postupci koji mogu preokrenuti proces zamene jezika (za detaljniju diskusiju v. Garsija (*García*) 2003).

U kontekstu manjinskih etničkih zajednica, njihovog etničkog identiteta i etničkog (manjinskog) jezika unutar političkih entiteta kakve su države, etnicitet i sve njegove prateće elemente (*jezik, religiju, kulturu*) treba shvatiti kao dinamičnu kategoriju, tj. kao „relativno fleksibilan resurs“³¹ (Harris & Rampton (*Harris & Rampton*), 2003: 5) čije elemente pojedinci i grupe strateški koriste u skladu sa sopstvenim potrebama i društveno-istorijskim uslovima. Drugim rečima, elemente etniciteta i etničkog identiteta predstavnici manjinskih grupa koriste na različite načine kako bi (re)definisali društvene granice i barijere, kako bi se približili ili udaljili od institucija (političkih, obrazovnih, zakonodavnih, itd.) šire društvene zajednice, u cilju

³¹ „relatively flexible resource“

očuvanja ili promene interpersonalnih odnosa sa predstavnicima većinskih zajednica koji govore većinske jezike.

Kada se radi o održavanju/zameni jezika i očuvanju/promeni/gubitku etničkog identiteta, Majhil ((*Myhill*) 1999: 34) kaže sledeće:

Sudbina mnogih manjinskih jezika u velikoj meri određena je ideologijom - kako ideologijom u vezi sa manjinskim jezicima, tako i ideologijom u vezi sa većinskim jezicima.³²

Pogledajmo sada kako na osnovu gore predstavljenih teorijsko-metodoloških postulata možemo sagledati i objasniti proces zamene jevrejsko-španskog jezika srpskim jezikom u sefardskoj zajednici u Beogradu u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. veka.

Istraživanja sefardske zajednice u Beogradu (v. Vučina Simović, 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2006d; Filipović & Vučina Simović, 2008; Vučina Simović & Filipović, u štampi) ukazuju na činjenicu da je u velikom broju jevrejskih zajednica *jezička ideologija* odigrala presudnu ulogu u procesu zamene jezika. U slučaju ove zajednice (kao i u sličnim istraživanjima odnosa etničkog identiteta i jezika u različitim jevrejskim zajednicama, v. Majhil, 1999, 2004, Vajs (*Weis*) 2000, itd.) koncept jezičke ideologije (odnosno stavovi i verovanja o jeziku, o njegovim funkcijama i vrednostima na nivou zajednice u datom vremenskom intervalu) pokazao se kao veoma značajan faktor u procesu gubitka jezika, odnosno zamene jezika³³. Sa druge strane, s

³² "The fate of many minority languages is likely to be determined to a large extent by ideology³² - the ideology of people associated with minority languages and the ideology of those associated with mainstream ones."

³³ Naravno, moguće je navesti i veliki broj primera manjinskih zajednica u kojima ni pozitivna jezička ideologija i eksplicitne tvrdnje pripadnika tih zajednica da je njihov manjinski jezik

obzirom na činjenicu da ideologija jezika predstavlja samo jedan od aspekata etničkog identiteta, uprkos predviđanjima nekih ranijih istraživanja, ova zamena jezika nije vodila ka gubitku etničkog identiteta. Dakle, iako se jezik tradicionalno smatrao jednim od najvažnijih simbola kulturne i etničke pripadnosti njegovih govornika, to jest kao jedno od osnovnih sredstava za izgradnju identiteta, gore navedena istraživanja ukazuju da su (barem u određenim istorijskim trenucima) neki drugi parametri, kao što su religija ili zajedničko poreklo, važniji za očuvanje etničkog identiteta od jezika, što vodi ka zameni jezika u datoj manjinskoj zajednici, bez gubitka etničkog identiteta i snažnog osećanja pripadnosti matičnoj, manjinskoj grupaciji.

Rezultati istraživanja o održavanju/zameni jevrejsko-španskog u Beogradu u potpunosti potvrđuju jedan od inicijalnih Fišmanovih stavova (1972; 1978) da u određenim društveno-istorijskim i kulturnim okolnostima

„relativna rasprostranjenost i konfiguracija bilingvizma stabiliziraju se i ostaju prilično konstantni tokom vremena unutar raznih bilingvalno-diglosijalnih jezičkih zajednica. Međutim, pod drugim okolnostima jedan varijetet, ili drugi, može nastaviti da stiže govornike, tako da bilingvizam na početku raste, a zatim opada kad dati varijetet postane dominantni jezik starih i maternji jezik mladih osoba.“ (Fišman, 1978: 147-148).

Prepoznavanje i vrednovanje jezika kao tradicionalnog/modernog, lepog/ružnog, čistog/iskvarenog,

jedan od ključnih simbola njihove etničke pripadnosti ne doprinose očuvanju manjinskog jezika. Značaj i snaga socijalnog i ekonomskog prestiža koji sobom nosi većinski jezik često su dovoljni „okidači“ za zamenu jezika (na primer, Filipović (1998b) ukazuje da uprkos izuzetno pozitivnim stavovima prema srpskom jeziku unutar manjinske Američko-Srpske zajednice u SAD, zamena jezika neumitno prati svaku treću generaciju imigranata).

korisnog/nekorisnog, itd., direktno korelira sa tenzijama unutar manjinske zajednice, odnosno sa manje ili više progresivnim idejama o individualnom obrazovnom i ekonomskom napredovanju članova zajednice. Drugim rečima, jezik se tada sagledava kao sredstvo za unapređenje društveno-političkog statusa i uticaja čitave zajednice, poimanje manjinskog jezika kao manje vrednog, nesavršenog, zastarelog, itd., i vodi ka stvaranju jedne negativne ideologije jezika. Upravo se to desilo i sa jevrejsko-španskim jezikom u beogradskoj sefardskoj zajednici. Negativna jezička ideologija vodi u zamenu jezika, ali tu zamenu ne prati i gubitak etničkog identiteta date zajednice. Naprotiv, kompleksnost strukture etničkog identiteta i etničke pripadnosti oslikava se upravo u očuvanju istog usled davanja primata religijskoj i kulturnoj praksi i obrascima nad jezikom u procesu preformulacije identiteta. Stavovi Sefarada prema sopstvenom jeziku (jezička ideologija kao odraz šire kulturne ideologije, odnosno određenog poimanja sveta unutar ove lingvističke i kulturne zajednice) jasno ukazuju na činjenicu da je njihov etnički jezik bio samo *jedan* od simbola njihove etničke kulture.

Dakle, zamena jezika je socio-kulturno-lingvistički proces koji se odvija u dvojezičnim ili višejezičnim zajednicama u kojima postoji većinski jezik, jezik koji „iza sebe i uz sebe“ ima ekonomsku, političku i obrazovnu moć, odnosno prestiž, zahvaljujući kome on preuzima niz komunikativnih funkcija u različitim domenima jezičke upotrebe u kojima je do određenog trenutka bio u upotrebi manjinski jezik. Krajnji rezultat ovog procesa je potpuni prelaz manjinske zajednice sa manjinskog na većinski jezik:

„Konačno, odlučujuću ulogu u formiranju obrazaca upotrebe jezika nema broj njegovih govornika, već njihovo pozicioniranje u društvu. (...) *U svakom slučaju, čitav koncept jezičke manjine u*

direktnoj je vezi sa konceptom moći, ne sa brojevima."
(Honberger, 1998: 453, kurziv moj)³⁴

Studija jevrejsko-španskog u Beogradu potvrđuje navode teoretičara u ovoj oblasti (npr. v. Mej (May, 2006), po kojima procesu zamene jezika prethodi značajan socijalni i kulturni pritisak na govornike manjinskog jezika da pređu u „diglosičnu“ komunikativnu situaciju, u kojoj se većinski i manjinski jezik koriste u različitim, jasno izdiferenciranim domenima. Pristup obrazovanju na većinskom jeziku pripadnicima manjinske zajednice često je jedan od preduslova za uspostavljanje ove diglosične situacije. Faza stabilnog bilingvizma, koja je rezultat gore opisanog inicijalnog socio-kulturnog pritiska, veoma brzo biva zamenjena fazom zamene, odnosno prelaska (pre svega govornika mlađih generacija) na većinski jezik. U slučaju sefardske zajednice u Beogradu, čitav proces zamene jezika trajao je pet generacija i u potpunom je suglasju sa gore opisanom dinamikom zamene.

Ono što se desilo u sefardskoj zajednici u prošlosti, fenomen je koji je u fokusu mnogih istraživača i na početku 21. veka, upravo sa stanovišta politike manjinskih ljudskih prava i manjinskih jezika. Istorijski razmatrano, proces zamene jevrejsko-španskog srpskim jezikom uslovljen je onim što se u savremenom lingvističkom i socio-političkom registru naziva „društvenom mobilnošću“, odnosno smanjenim, tj. uvećanim potencijalom za pokretljivošću između granica društvenih klasa i etničkih grupa koji direktno korelira sa poznavanjem većinskog jezika. Mej (2006: 263) navodi da je ovako shvaćena zamena jezika uvek analizirana uz pomoć sledećih faktora:

³⁴ „After all, it is not the number of speakers of a language, but their positioning in society that determines their patterns of language use. (...) The whole notion of language minority has more to do with power than with numbers, anyway.“ (prev. J. F.)

1. većinski jezik ima „instrumentalnu“ vrednost, dok manjinski jezik poseduje „sentimentalnu“ vrednost
2. kompetencija u većinskom jeziku pojedincu omogućava veću ekonomsku i socijalnu mobilnost
3. kompetencija u manjinskom jeziku, uprkos priznavanju njegove kulturne, etničke, religijske, itd., vrednosti, vodi ka ograničenju mobilnosti pojedinaca
4. „razumni“ predstavnici manjinske zajednice odlučuju se za većinski jezik i lični prosperitet
5. bilo koja odluka shvata se kao isključiva, odnosno, najčešće se ne razmatra mogućnost stabilnog bilingvizma.

Ipak, pitanje instrumentalnosti i identiteta bilo kog lingvističkog varijeteta nije jednoznačno, ideologije jezika u manjinskim (ali i u većinskim) zajednicama često nisu direktan odraz implicitnih ili eksplicitnih namera govornika manjinskog jezika da isti održe, ili zamene većinskim jezikom. Na primer, u datoj sefardskoj zajednici, postojala je jasno izražena polarizacija stavova prema jevrejsko-španskom jeziku u kojima se jasno oslikavaju svi faktori koje navodi Mej (2006), što bi moglo da nas navede na pojednostavljen zaključak da je negativna ideologija posebno značajna za gubitak, odnosno zamenu jezika. Međutim, u nekim drugim istraživanjima, na primer, u slučaju srpske manjinske zajednice u SAD (Savić, 1994; 1995; 1996; Filipović, 1998b), postojanje izuzetno pozitivnih stavova prema manjinskom jeziku (pozitivna ideologija jezika) ni na koji način ne doprinosi očuvanju istog pred uticajem engleskog kao većinskog jezika. Drugim rečima, u ovoj, kao i u svim ostalim manjinskim zajednicama u državama poput SAD (Kanada, Australija, i sl.) zamena manjinskih jezika većinskim jezicima odvija se u tri generacije (za detaljniju analizu i komentare, v. Savić, 1994; Savić 1996; Filipović, 1998; Mej, 2006; Fišman, 2006), ali bez gubitka

etničkog identiteta (barem ne u istom vremenskom intervalu; istraživanja ukazuju da etnički identitet opstaje mnogo duže od etničkih jezika u političkom kontekstu države u kojoj postoje većinske i manjinske zajednice koje govore različite jezika).

Srpska država u okviru koje opisana zamena jevrejsko-španskog jezika je u smislu jezičke politike nalik savremenim ekonomski jakim državama sa velikim brojem manjinskih zajednica (SAD se može uzeti kao paradigmatičan primer). Činjenica da zakonska regulativa Srbije iz tog perioda ne uključuje eksplicitnu jezičku politiku monolingvizma (situacija koju Fišman (2006) tretira kao „jezička politika ne-politike“ (engl. *no-policy policy*), odnosno ne sprovodi javnu zabranu upotrebe manjinskih jezika nikako ne znači da je jezička politika u toj zemlji u datom trenutku progresivna. Naprotiv, ovo „ćutanje i ignorisanje“ jezičkih prava ne samo sefardske, već i ostalih manjina, značajno utvrđuje i jača autoritarnu poziciju većinskog jezika. Ideja „države-nacije“ i nacionalnog jezika kao nosioca nacionalnog identiteta svakako dodaje ideološku dimenziju „instrumentalnom vrednovanju“ srpskog kao većinskog jezika (jezika obrazovanja i administracije u prvom redu) među članovima sefardske zajednice³⁵.

Ono što razlikuje tadašnju situaciju od ove, na početku 21. veka je činjenica da smo mi kao istraživači danas svesni činjenice da jezik nije neutralan sistem komunikacije oslobođen od vrednosnih i ideoloških (kulturnih, socijalnih, političkih, ekonomskih i drugih) kvalifikacija. Takođe smo, posebno u okviru teorijskog i metodološkog modela jezičke politike koji se bavi manjinskim lingvističkim pravima (takođe poznat pod imenom „lingvistička ekologija“; v. Skutnab-Kangas (Skutnabb-Kangas, 2000, 2002, 2004, 2005, 2006, Skutnab-Kangas, Filipson

³⁵ U 5. poglavlju već sam detaljno opisala vrednosni odnos jezika i nacije/države ovog tipa kao nacionalistički (Geraerts, 2002), odnosno modularni (Bugarski, 2005) model standardizacije.

(Phillipson))& Kontra (2001) i dr.), odnosno, modela baziranog na konceptu lingvističkog imperijalizma (v. Filipson 2006), prepoznali značaj posedovanja i upotrebe maternjeg jezika kao jednog od osnovnih i neotuđivih ljudskih prava koje kad god je to moguće³⁶ treba da bude zagarantovano zakonskom regulativom na nacionalnom i nadnacionalnom nivou. Pravo svake osobe da koristi jezik po sopstvenom izboru i da se na njemu razvija do maksimuma sopstvenih intelektualnih kapaciteta, kao i pravo svakog roditelja da za svoje dete odabere jezik obrazovanja čini se kao potpuno legitimno, ali je to pravo koje zapravo većina predstavnika manjinskih zajednica u većini zemalja (tj. država kao političkih entiteta) nisu u mogućnosti da ostvare.

Dakle, ono čemu smo svedok u današnjem svetu slično je onome što se događalo u većini evropskih zemalja u 19. i 20. veku: predstavnici manjinskih zajednica se *ne integrišu, već asimiliraju* u većinsku zajednicu, pri čemu zamena jezika utiče na brzinu asimilacije. Pitanje da li obrazovna i kulturna asimilacija vodi ka gubitku etničkog identiteta, po mom mišljenju, još uvek je otvoreno, i smatram da ne postoji linearan odgovor niti da je moguće uspostaviti jednostavnu korelaciju između ovih socio-kulturnih tenzija. Drugim rečima, kao i u prošlosti, u slučaju sefardske zajednice u Beogradu, gde gubitak jezika nije vodio ka gubitku etničkog identiteta, tako i u sadašnjosti u velikom broju slučajeva autori „odbijaju postojanje intrinzičke, čak i *značajne* veze između jezika i identiteta³⁷“ (Mej, 2004, cit. u Penikuk (2006: 68)).

Ono što želim da još jednom naglasim na ovom mestu je da savremena razmatranja odnosa jezika i društva nikako ne mogu izuzeti koncepte etniciteta, identiteta, i ideologija. Jezički

³⁶ Ovakva formulacija „kad god je to moguće“ već bi se našla na meti zagovornika teorije lingvističkih ljudskih prava (v. Skutnab-Kangas, 2002; 2005).

³⁷ "rejection of any intrinsic link, even *significant* link, between language and identity"

kontakti većinskih i manjinskih jezika unutar političkih entiteta, njihovi odnosni snaga, moći i uticaja moraju se uzeti u obzir kada se radi o identifikaciji i razvijanju kritičkog stava prema svakoj vrsti diskriminacije (pa i lingvističke). Princip nacionalističke jezičke ideologije i kulturnog i lingvističkog jedinstva, koji je u prošlosti vodio ka zameni jezika, čini se još uvek operativnim u velikom broju zemalja u svetu. U tom smislu, poziv jezičkim planerima, edukatorima, tvorcima obrazovnih politika i tvorcima zakonske regulative na nacionalnom i nadnacionalnom nivou ide u smeru redefinisavanja pozicije nacija-država prema jezičkim pitanjima, prema orijentaciji baziranoj na konceptu *društvene inkluzije* (čitavih manjinskih zajednica uz prepoznavanje njihovih lingvističkih i kulturnih osobenosti) i *individualnog plurilingvizma* (onog kako ga u svojim dokumentima definiše Savet Evrope, kao prava i sposobnosti pojedinca da tokom života uči i koristi različite jezike na različitim nivoima komunikativne kompetencije³⁸). Istorijska neravnopravna pozicija manjinskih jezika i njihovih govornika i njihovo pozicioniranje na socijalnim, ekonomskim i političkim marginama društvenih kretanja na taj način možda bi se mogla donekle unaprediti, a redefinisavanje stava države i civilnog društva prema manjinskim jezicima i prema jezicima uopšte moglo bi voditi ka jasnijoj i objektivnijoj demografsko-lingvističkoj karti današnjih političkih entiteta (među kojima praktično ne postoje monolingvalne države).

A kada su u pitanju jezici kao što je jevrejsko-španski, čija je zamena u velikom broju sefardskih zajednica na Balkanu, ali i u Izraelu, južnoj i severnoj Americi, praktično završena u korist balkanskih jezika, odnosno hebrejskog, savremenog španskog ili engleskog, otvara se pitanje **revitalizacije** istog, opet uz

³⁸ V. Council of Europe (2001) *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.

prepoznavanje potrebe da politički entitet koji je zainteresovan za očuvanje jezičkog i kulturnog nasleđa jednog dela svoje etničke zajednice (država Izrael i potomci sefardskih Jevreja) uloži svesne i ciljane napore u ovom smeru.

Jedan od načina za revitalizaciju jezika kao što je jevrejsko-španski mogao bi biti ozbiljno zalaganje jezičkih planera u Izraelu na insistiranju i rekonstrukciji unutar kako jevrejsko-španske tako i većinske hebrejske zajednice onoga što Šifman (*Schiffman*, 2006) naziva „lingvistička kultura“ prema čemu jezik jeste jedno od osnovnih sredstava kojima se stvara, održava, replicira i prenosi na buduća pokoljenja kulturni model određene etničke zajednice. Naravno, u isto vreme postavlja se legitimno pitanje da li u slučaju sefardske zajednice kulturni model baziran na tradicijama, verovanjima, kulturi i običajima Sefarada, odnosno Španije pre progona iz 1492. godine, i dalje ima primat nad njihovim jevrejskim identitetom koji se poistovećuje sa državom Izraelom i zvaničnim jezikom te države, hebrejskim³⁹. Drugim rečima, moguće je da jevrejsko-španski u sadašnjem trenutku već izgubio status *jezika resursa* (Honrberger 1998), odnosno jezika koji se zahaljujući naporima, interesovanjima i potrebama članova govorne zajednice prenosi sa jedne generacije govornika na drugu, čime se stvara prostor za jezičku politiku (implicitnu ili eksplicitnu) koja bi obezbedila prostor ovom jeziku u javnim i obrazovnim domenima i time obezbedila njegovu transgeneracijsku

³⁹ Naime, prema veb strani *Centra za jezičku politiku Bar-Ilan univerziteta* u Izraelu (<http://www.biu.ac.il/hu/lprc/home/index.html>), zvanična jezička politika Izraela definiše hebrejski kao nacionalni jezik. Bilingvizam u obrazovanju prisutan je pre svega u arapskoj zajednici (hebrejsko-arapski), iz očiglednih političkih razloga, dok se od imigrantskih jezika u najboljoj poziciji trenutno nalazi ruski jezik. Engleski se predstavlja kao „drugi“ jezik kako arapskih tako i hebrejskih govornika, dok se ostali evropski jezici (npr. francuski, uče kao strani jezici u školama). Jidiš, jevrejsko-španski, jevrejsko-arapski i sl. govore se samo u manjinskim zajednicama datog geografskog porekla. Uz to, među govornicima mlađe generacije u imigrantskim zajednicama zamena jezika u korist hebrejskog odvija se veoma brzo, dok imigranti starijih generacija često ostaju fluentni samo u svojim prvim jezicima.

transmisiju. Razlog za to može biti i taj što se „kulturni markeri“ (Rajli, 2006) jevrejske kulture današnjice sve više vezuju za hebrejski jezik, dok se „kulturni markeri“ jezika imigranata vezuju za lokalne sredine iz kojih oni dolaze i ne postaju deo društvenog znanja odnosno kulture mlađih generacija.

Fišman (2000), na primer, ukazuje na činjenicu da je jevrejsko-španski (zajedno sa jidišem, jevrejsko-arapskim i jevrejsko-persijskim) značajno ugrožen u Izraelu usled nedostatka jasno defnisanih prioriteta u okviru izraelske jezičke politike. Jedino ultra-ortodoksna jidiš zajednica uspeva da kontinuirano i efektivno radi na očuvanju svog jezičkog varijeteta (uz porast govornika među predstavnicima mlađe generacije i uz strateško prisustvo institucija (škola i sinagoga) u kojima se komunikacija odvija na ovom varijetetu na lokalnom nivou). Sekularni jidiš, jevrejsko-španski, jevrejsko-persijski i jevrejsko-arapski nemaju ni sistematizovanu mrežu ustanova, ni podršku lokalnih zajednica, a uz to nedostaje im i institucionalizovana podrška države (uprkos periodičnom objavljivanju udžbeničke literature i lepe književnosti na ovim varijetetima).

“Trenutan nedostatak sredstava i nedovoljno jasni i stručni naponi državnih vlasti mogu voditi ka preranom nestanku većine “svih jevrejskih jezika sem hebrejskog” u Izraelu, sa značajnim izuzetkom jidiša u ultra-ortodoksnim krugovima⁴⁰” (Fišman, 2000: 215) .

Dakle, kao i zamena jezika, revitalizacija jezika predstavlja proces koji u najvećoj meri zavisi od istorijskih, društveno-političkih i ekonomskih faktora. Jezičke se politike formiraju, i

⁴⁰ „The current insufficiency of funds and less-than-informed efforts on behalf of governmental authorities may lead to the early demise of most “other Jewish languages than Hebrew” in Israel, with the distinct exception of Yiddish in ultra-Orthodox circles.”

što je još važnije, sprovode i priznaju u svim društvenim domenima (v. Risento (*Ricento*, 2006: 19)). Drugim rečima, razmatranje uloge jezika u društvenom životu jedne zajednice mora uzeti u obzir različite teorijske i metodološke izazove: ako jezik situiramo u zajednicu i povežemo ga sa sudbinom njenih pojedinačnih članova veoma brzo uviđamo da svaka jezička politika (zvanična, nezvanična, implicitna ili eksplicitna) ima direktnog uticaja na život svakog pojedinca, na njegovo pozicioniranje kako u manjinskoj tako i u većinskoj zajednici, na njegovo poimanje sveta i na njegov stav prema sopstvenoj kulturi, etnicitetu i jeziku, kao i na stav prema većinskim/drugim kulturama, etnicitetima i jezicima. Konačno, kulturni modeli i ideologije (verovanja, stavovi, mitovi, legende, itd. o poreklu određene zajednice, njenom etničkom, religijskom, i samo ponekad, lingvističkom jedinstvu), imaju direktnog uticaja na stavove prema jeziku i na definisanje nesvesnih (implicitnih) i eksplicitnih jezičkih politika kako u manjinskim tako i u većinskim zajednicama. U tom smislu, oni donekle utiču i na domete i mogućnosti jezičkih politika i na rezultate odluka jezičkih planera. Teorija jezičke politike u tom smislu jeste i mora da bude multidisciplinarna i interdisciplinarna, jer mora u obzir da uzme znanja i iskustva iz različitih humanističkih i društvenih nauka kako bi u ponudila sveobuhvane odgovore na pitanja koja se tiču odnosa jezika i društva u višejezičkim i višetničkim društvima/državama:

„Teorija usvajanja, upotrebe, zamene, gubitka/smrti ili revitalizacije jezika ima malo značaja ili vrednosti ukoliko se posmatra kao sredstvo koje treba da opravda određenu jezičku politiku; u cilju pozitivne argumentacije određene jezičke politike ili određenih smernica u okviru date politike, istraživači moraju da pokažu *empirijski* - kao i konceptualno - društvenu korist i cenu date politike. Najbolji način da se to postigne je da se ukrste

empirijski podaci iz niz disciplina koji nude potvrdu vrednosti određene politike, ma kako te vrednosti bile definisane."⁴¹ (Risento, 2006: 11)

7.5. Smrt jezika

Svoju knjigu *Smrt Jezika* David Kristal (2000) započinje sledećim primerom. Na stranici biltena Britanske fondacije za ugrožene jezike (*UK Foundation for Endangered Languages*), u odeljku nazvanom „Umrlice“, Brus Konel (Bruce Connell) piše:

„Tokom rada na terenu u regionu Mambila u Kamerunskoj provinciji Adamava 1994. i 1995. godine, naišao sam na određeni broj jezika na samrti.... Za jedan od tih jezika, kasabe (koga govornici okolnih jezika takođe zovu luo, kako sam ga i ja zvao u prethodnim izveštajima), pronašao sam samo jednog govornika, Bogona (ni on sam nije poznavao nikog drugog ko je govorio kasabe). Novembra 1996. vratio sam se u Mambilu, a jedan od mojih istraživačkih ciljeva bio je i da sakupim još podataka o kasabeu. Međutim, Bogon je preminuo 5. novembra 1995, odnoseći kasabe sa sobom. Za sobom je ostavio sestru, koja navodno može da razume kasabe, ali ga ne govori, i decu i unuke koji ne poznaju ovaj jezik“⁴². (Kristal, 2000: 1)

⁴¹ „A theory of language acquisition, use, shift, revitalization or loss has little value in and of itself, as a tool to argue for the need for specific language policies; rather, in order to advocate specific policies or policy directions, scholars need to demonstrate empirically - as well as conceptually - the societal benefits, and costs of such policies.“ (prev. J. F.)

⁴² „During fieldwork in the Mambila region of Cameron's Adamawa province in 1994-95, I came across a number of moribund languages... For one of these languages, Kasabe (called Luo by speakers of neighbouring languages, and in my earlier reports), only one remaining speaker, Bogon, was found. (He himself knew no others). In November 1996 I returned to Mamibla region, with part of my agenda being to collect further data on Kasabe. Bogon, however, died on 5th Nov. 1995, taking Kasabe with him. He is survived by a sister, who reportedly could understand Kasabe, but not speak it, and several children and grandchildren, none of whom knew the language.“

Da li je termin "smrt jezika" previše dramatičan? Šokantan? Da li je možda bolje govoriti o nestanku jezika? Ali, u tom slučaju, kako tretirati situacije u kojima se tačno zna kada je jezik umro, sa odlaskom svog poslednjeg govornika, kao u gore citiranoj umrlici, ili, recimo, u slučaju nama geografski i tipološki mnogo bližeg dalmatskog jezika, za koji takođe znamo da ga je sa sobom u grob odneo rudar koji je preminuo 10. juna 1898 (prema Bartoli, 2000)?

Činjenica koja je sastavni deo ljudske istorije je da su jezici, zajedno sa svojim govornim zajednicama i kulturama oduvek, nestajali, umirali ili doživljavali transformacije kroz koje su dobijali nove identitete, kulturne markere, nove govorne zajednice i političke entitete koji su definisali njihove statuse, domene upotrebe i funkcije. O nekima od njih, naročito o onima koji su se upotrebljavali u Evropi i Maloj Aziji, imamo i pisanih zapisa, ili indirektnih podataka o njihovoj strukturi, kao i o zajednicama koje su ih koristile. Ali, kako Kristal (2000) navodi, to svakako predstavlja minimalan procenat svih jezika koji su se na planeti govorili tokom ljudske istorije. Koliko se jezika u svetu govorilo? Koliko je jezika danas u svetu ugroženo? Da bismo stekli jasniju predstavu i ponudili makar iole približan odgovor na to pitanje, moramo sagledati pretpostavke o broju jezika koji su se upotrebljavali i još se upotrebljavaju na našoj planeti. Prema Krausovim proračunima (Krauss, 1998, cit. u Kristal, 2000: 68), pre 10000 godina, uz pretpostavku da je na planeti živelo između 5 i 10 miliona ljudi, te da je prosečna zajednica brojala između 500 i 1000 članova, na svetu je postojalo između 5000 i 20000 jezika! Kraus smatra da je opravdano pretpostaviti da je u svakom trenutku ljudske istorije na Zemlji bilo najviše oko 12000 jezika.

A koliko se jezika danas koristi u svetu? Prema referencama od 80-ih godina 20. veka naovamo, u većini statističkih analiza

navode se cifre između 6 i 7 hiljada jezika, iako neki proračuni kažu i da ih ima preko 10000, dok neki drugi smanjuju cifre na oko 3000 jezika (prema Etnologu⁴³ iz februara 1999, navodi se cifra od ukupno 6784 jezika u svetu). Razlike u ciframa duguju se problemima sa istraživanjima na terenu: do druge polovine 20. veka nije bilo ni tehničkih sredstava ni resursa za sistemsko pretraživanje i beleženje jezika na planeti; i danas se o mnogima zna samo na osnovu indirektnih kazivanja; o drugim jezicima imamo informacije da su na samrti, ali ne znamo kojom brzinom nestaju, itd. Dijalektalne razlike su takodje problem: za istraživače na terenu se uvek postavlja pitanje gde povući crtu između različitih dijalekata jednog jezika i različitih jezika. Takođe, nazivi jezika mogu da variraju a da se radi o istom varijetetu (kao u umrljici citiranoj na početku ovog odeljka), i obrnuto, da se više jezika zove istim imenom.

Navešću kao primer problem imena jezika tapšin (engl. Tapshin), koji se govori u jednoj maloj regiji u Nigeriji: prema Etnologu, ovaj jezik se još naziva tapšinava (engl. Tapshinawa), suru (engl. Suru) i mjet (engl. Myet) i pripada kongo jezičkoj porodici. Prema radu na terenu iz 1998. godine, zaključuje se da se jezik još imenuje kao suru jer govornici tapšina sebe nazivaju Ns'r, a po regionu Met, nedaleko od sela ovaj jezik naziva se i mjet. Istraživač nije bio siguran da su mjet i tapšin isti jezici iako su njihovi govornici tvrdili da jesu (nekada takvi sudovi samo reflektuju stavove o istorijskim i kulturnim vezama između dve zajednice, te se moraju dobro ispitati). Istraživač zaključuje da ima između 3000 i 4000 govornika tapšina, ali njihov njukupan broj zavisiće od toga da li se tapšin i mjet tretiraju kao jedan jezik ili kao dva različita jezika.

⁴³ *Etnologue*, najveća i najispravnija baza podataka o jezicima sveta; www.sil.org/etnologue

Neoboriva činjenica je da je jezik umro kada više niko njime ne govori.

U tom smislu, postavlja se i pitanje kada je određeni jezik u opasnosti. Prema nekim autorima, kada jezik ima manje od 100 govornika pretili mu opasnost od nestanka, prema drugim interpretacijama, svaki jezik koji ima manje od 500 govornika ima male šanse da preživi, dok neki autori, pak, smatraju da je svaki jezik koji ima manje od 20000 govornika u opasnosti (na primer, u izolovanim regionima kao što su afričke savane). U Zapadnoj Africi gde se lokalni varijeteti engleskog i francuskog govore u velikom broju zajednica, mali jezici su ugroženi iako ih govore stotine hiljada ljudi (jer je pretpostavka da će u par generacija taj broj naglo opadati u procesu zamene jezika pod uticajem kontakta sa društveno, obrazovno, kulturno i ekonomski dominantnim varijetetima).

Za predviđanja o budućnosti jezika važno je razumeti i distribuciju jezika i njihovih govornika na globalnom nivou. Ako govorimo o globalnim procentima, situacija je sledeća: 2,4 milijarde ljudi koristi prvih 8 jezika sveta (mandarinski, španski, engleski, hindu, bengali, japanski, portugalski i ruski); preko 50% stanovništva (3,2 milijarde ljudi) koristi prvih 20 jezika. Ako računamo dalje, preko 96% stanovništva koristi prvih 4% jezika sveta. Drugim rečima, samo 4% svetskog stanovništva govori 96% jezika sveta! Svaki od 25% jezika sveta koristi manje od 1000 govornika, a više od 50% svetskih jezika koristi manje od 10000 govornika!

Naravno, uslovi koji utiču na smrt jezika variraju, te brojčane procene budućnosti jednog jezika ne mogu biti uzete kao apsolutni kriterijum. Uzroci smrti jezika su uvek ekstralingvistički.

7.5.1. Zašto jezici umiru?

Sa jedne strane, možemo govoriti o faktorima smrti jezika koji **ugrožavaju fizičko postojanje govornika**, to jest, prirodne katastrofe, kao što su zemljotresi, poplave, suše, epidemije, itd. Na primer, zemljotres koji je 17. jula 1998. godine pogodio je veći broj sela u kojima se govorio veći broj jezika u Papua Novoj Gvineji, uništio je određeni broj jezika, fizičkim uništenjem stanovništva. Oni jezici koji su preživeli zajedno sa svojim stanovnicima, imaju veoma neizvesnu budućnost, jer su njihovi govornici preseljeni u druge krajeve, gde jezicima preti opasnost od smrti iz drugih, sociolingvističkih razloga, pre svega zbog kontakta sa drugim varijetetima koji u tim novim sredinama imaju veći prestiž.

Isto tako, veliki ratovi, građanski ratovi, međuetnički sukobi i slično, ugrožavaju fizičko postojanje govornika datih jezika i utiču na nestanak jezika (na primer, veliki broj afričkih jezika nestao je u međuetničkim sukobima na tom kontinentu; neki pacifički jezici ugroženi su posledicama velikih bitkaka u Drugom svetskom ratu koji je desetkovao njihove govornike na pacifičkim ostrvima i ostrvima Indijskog okeana).

Drugu veliku grupu faktora koji mogu prouzrokovati smrt jezika čine **sociolingvistički faktori**. Kao što smo do sada već više puta videli, u situacijama jezičkih kontakta, veoma često postoji određeni hijerarhijski odnos između pripadnika različitih društvenih, etničkih i drugih zajednica i jezika koje oni govore. Jezik manjinskih zajednica trpi veliki kulturni, ekonomski, politički i obrazovni pritisak većinskog jezika i njegovih govornika, što veoma često vodi u proces asimilacije, koja preko bilingvizma i strukturalne konvergencije vodi do zamene jezika. Zamena jezika u određenoj zajednici faktički predstavlja smrt jezika za pripadnike te zajednice. Ukoliko se radi o jeziku koji nema drugu zemlju maticu gde dati jezik funkcioniše na nivou šire zajednice

(kao u slučaju jevrejsko-španskog u Beogradu), govorimo o apsolutnoj smrti jezika.

7.5.2. Da li sociolingvisti, antropolozi i drugi pripadnici svetske akademske zajednice imaju društvenu odgovornost i obavezu da rade na očuvanju ugroženih jezika?

Ozbiljno, sistematično profesionalno interesovanje za ugrožene jezike javlja se tek tokom 90-ih godina prošlog veka. Lingvistička ekologija i pokret za borbu za lingvistička ljudska prava ovaj problem uvodi u još uži fokus naučne, ali i šire javnosti. Dakle, direktan odgovor na gore postavljeno pitanje je nesumnjivo DA! Drugo, kompleksnije, metodološko-teorijsko pitanje je da li je uopšte moguće nešto učiniti. Kako Dauenhauer & Dauenhauer (1998: 78), cit. u Kristal, 2000: 91) navode,

„Paradoksalna situacija je da će jezici svakako umirati ukoliko mi nešto ne učinimo; ali, stvarnost je takva da će oni možda umirati čak i ako mi radimo na njihovom očuvanju. Dakle, šta treba da radimo?“⁴⁴

Pre svega, treba identifikovati prioritete, odnosno najugroženije jezike, sa jedne strane, a sa druge strane treba podizati nivo kritičke svesti svetske javnosti, nacionalnih i nadsacionalnih instiucija kako bi prepoznali značaj jezika sveta u očuvanju biološke, kulturne i civilizacijske raznovrsnosti. Prema jednoj od veoma uticajnih organizacija za očuvanje ugroženih jezika, *Terralingua*⁴⁵, u tom cilju potrebno je razvijati vezu

⁴⁴ „The paradoxical situation is that the languages will certainly die unless we do something; but, the reality is that they may also die even if we do something. Therefore, what do we do?“

⁴⁵ Terrralingua: Partnership for Linguistic and Biological Diversity: <http://cougar.ucdavis.edu/nas/terralin/home.html>

između naučnih/profesionalnih organizacija i pojedinaca koji su zainteresovani za očuvanje kulturne raznovrsnosti (sociologa, sociolingvista, lingvista, antropologa, itd.) i istraživača iz oblasti prirodnih nauka koji se bave pitanjima očuvanja biološke raznovrsnosti kako bi se koordiniranim aktivnostima i dobro osmišljenim projektima postigli maksimalni rezultati (navedeno prema Kristal, 2000: 98).

U isto vreme, neophodno je unutar manjinskih jezičkih zajednica sistematično raditi na kreiranju pozitivnih stavova govornika prema svom jeziku, razvijati svest govornika o jeziku kao značajnom delu sopstvenog kulturnog nasledja, kao i svest o autentičnosti njihove kulture i grupnog identiteta. Sa druge strane, na nivou većinske zajednice, potrebno je uticati na podizanje nivoa prestiža manjinskog jezika i manjinske zajednice, unapređenje njihovog ekonomskog statusa, pristupa obrazovanju i institucijama društvene moći. Funkcionalno i tehnološko opismenjavanje na manjinskom jeziku takođe je jedan od pratećih preduslova za očuvanje manjinskih jezika (za detaljniju raspravu, v. Kristal, 2000).

Nadnacionalne institucije, kao što su UNESCO, Savet Evrope i druge, tokom poslednje dve decenije počinju da usvajaju dokumenta koja se učvršćuju instituacionalizovanu podršku očuvanju ugroženih jezika i predlažu mere za njihovu revitalizaciju. Navešću samo neke od njih: UNESCO⁴⁶ 1993. godine na generalnoj skupštini usvaja projekat "Ugroženih jezika" i "Crvenu knjigu ugroženih jezika"; 1995. osniva se Fond za očuvanje ugroženih jezika⁴⁷ u SAD); 1996. godine u Barseloni izglasava se Univerzalna deklaracija o lingvističkim pravima⁴⁸, dok

⁴⁶ UNESCO World Languages Report: unesco@eurosur.org

⁴⁷ The Endangered Languages Fund: <http://sapir.ling.yale.edu/~elf/study.html>

⁴⁸ Universal declaration on Linguistic Rights: <http://www.linguistic-declaration.org>

se Savet Evrope⁴⁹ od 1992. godine u okviru svoje Kancelarije za manjinske jezike bavi pitanjima jezičkih politika i obrazovnih jezičkih politika, kao i drugih aspekata očuvanja jezičke raznovrsnosti na kontinentu.

Na kraju ovog odeljka moram dodati i stanovište koje zastupaju najaktivniji zagovornici lingvističkih ljudskih prava, poput Skutnab-Kangas:

"Pitanje je zašto jezici nestaju? Očigledno je da su strukturalni i ideološki agensi koji utiču na ubijanje jezika socijalne, ekonomske, političke i tehno-militantne snage koje promovišu globalizaciju velikih korporacija (...) Postoje dve osnovne paradigme objašnjenja zašto jezici nestaju. Prva nestanak jezika opisuje kao („prirodnu“) smrt jezika. Malo ljudi koji zagovaraju ovu paradigmu pozdravljaju ovaj proces, (...), mnogi su indiferentni, a neki smatraju da je ova činjenica tužna, ali neizbežna. Druga paradigma (koju ja zastupam) vidi nestanak jezika u najvećem broju slučajeva kao rezultat „ubistva“. Nasuprot paradigme smrti jezika, ova paradigma smatra da jezici jednostavno NE nestaju prirodno. „Jezici“ NE izvršavaju samoubistvo, to jest, u najvećem broju slučajeva njihovi govornici ih ne napuštaju dobrovoljno, iz instrumentalnih razloga i u ime zadovoljenja sopstvenih interesa. Jezike „ubijaju“. Većina jezika koji nestaju su žrtve lingvističkog genocida.“⁵⁰ (Skutnab-Kangas, 2004).

⁴⁹ European Charter for Regional or Minority Languages:

<http://www.coe.int/T/E/Com/Files/Themes/Minority-languages/default.asp>

⁵⁰ „The question is: why languages die? Obviously the structural and ideological agents behind the killing of languages are the social, economic and political techno-military forces that promote corporate globalization. (...) There are two basic paradigms explaining why languages die. The first one describes the disappearance as („natural“) death. A few people representing this paradigm applaud it (...), many are indifferent, and some regret it but see it as inevitable. The other paradigm (which I represent) sees the disappearance of languages in most cases as a result of „murder“. This paradigm asserts, as opposed to the death paradigm, that languages do NOT just disappear naturally. „Languages“ do NOT „commit

Dakle, značajan deo koncepta lingvističkih prava u direktnoj je vezi sa političkim sistemima i političkim procesima u različitim državnim i društvenim zajednicama. Obezbeđenje lingvističkih prava svim pojedincima i grupacijama zahteva aktivnosti vladinih institucija, finansijsku podršku za obezbeđenje obrazovnih i administrativnih uslova za njihovu implementaciju. Mnogi kritičari koncepta lingvističkih prava, kao što sam već navela u poglavlju o jeziku i etnicitetu, često navode da su ovakvi zahvati preskupi i time neodrživi. Međutim, takođe moram navesti da određeni zaključci koji se baziraju istraživanju ekonomskih parametara uključenih u očuvanje i revitalizaciju manjinskih i ugroženih jezika (v. Grin (Green, 2003), ukazuju na činjenicu da lingvistička raznovrsnost ima direktnu korelaciju sa ekonomskim blagostanjem; da su finansijska sredstva za održavanje i revitalizaciju ugroženih jezika relativno mala; te da očuvanje manjinskih jezika i kultura i razvijanje tolerancije i interkulturene kompetencije može značajno da smanji rizik od društvenih konflikata (koji mnogo više koštaju od obrazovnih i društvenih aktivnosti na širenju i popularizaciji ovih koncepata). Drugim rečima, čini se da postoje opravdani ekonomski, ne samo moralni i etički faktori koji govore u prilog politici lingvističkih prava i očuvanju manjinskih i ugroženih jezika.

Relevantna terminologija

Bilingvizam (individualni, kolektivni, trajni (stabilni), nestabilni), diglosija (V(iši) i N(iži) varijeteti), preključivanje kodova, model markiranosti (nemarkirano i markirano preključivanje kodova), model matričnog jezika, pozajmljenice

suicide", i.e., in most cases speakers do NOT leave them voluntarily, for instrumental purposes and for their own good. Instead, languages are „murdered“. Most disappearing languages are victims of linguistic genocide".

(strukturalne i leksičke), strukturalno restrukturiranje, strukturalna konvergencija, zamena jezika, revitalizacija jezika, smrt jezika, asimilacija, integracija, engleski kao globalna lingua franca, lingvistički imperijalizam, lingvistička prava,

Lista referenci:

ANDERSON, Richard Henry. 1986. Social attitudes among Spanish-English speakers towards code-switching. Ph.D. Dissertation, University of Washington.

BARTOLI, Matteo Giulio. 2000. *Il Dalmatico*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. (prevod nemačkog originala: BARTOLI, Matteo Giulio. 1906. *Das Dalmatische* (2 vols). Vienna: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften).

BENTAHILA, Abdelali. 1983. Motivations for code-switching among Arabic/French bilinguals in Morocco. *Language and Communication* 3(3): 233-243.

BLOMMAERT, Jan. 2006. Language policy and national identity, u: RICENTO, T. (ur.), *An introduction to language policy. Theory and method*, Malden, MA, USA, Blackwell Publishing, str. 238-254.

BORDEIU, P. 2001. *Contre-feux 2: Pour un mouvement social européen*. Paris: Raisons d'agir.

BRATT PAULSTON, Christina. 1986. Social Factors in Language Maintenance and Language Shift, u: FISHMAN, J. A. et al. (ed.), *The Fergusonian Impact. In Honor of Charles A. Ferguson on the Occasion of His 65th Birthday*, 2. tom, *Sociolinguistics and the Sociology of Language*, Berlin, New York, Amsterdam, Mouton de Gruyter, str. 493-511.

BUGARSKI, Ranko. 2005. *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek.

- BYRAM, Michael (ed.). 2000. *The Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning*. London and New York: Routledge.
- COMMISSION OF THE EUROPEAN UNION. 2002. *Promoting language learning and linguistic diversity - Consultation*. Brussels: European Union.
http://ec.europa.eu/education/policies/lang/policy/consult/consult_en_pdf, veb strani pristupljeno 1. aprila, 2008.
- COUNCIL OF EUROPE. 2003. *Guidelines for the Development of Language Education Policies in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- CRYSTAL, David. 2000. *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DAUENHAUER, Nora Marks & Richard DAUENHAUER. 1998. Technical, emotional, and ideological issues in reversing language shift: examples from Southeast Alaska. In: L. GRENOBLE & L. I. WHALEY (eds.). *Endangered languages: current issues and further prospects*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 57-98.
- DE BOT, K.; S. STOESSEL, Introduction. Language change and social networks, *International journal of the sociology of language* 153, 2002, str. 1-8.
- DŽENKINS, Ričard. 2001. *Etnicitet u novom ključu*. Beograd: XX vek. (naslov originala: Jenkins, Richard. 1997. *Rethinking ethnicity*. London: SAGE Publications; prev. Ivana Spasić).
- FAIRCLOUGH, Norman. (1989; 2001). *Language and Power* (second edition). Essex: Pearson Education Limited.
- FERGUSON, Charles. 2003. Diglossia. U: Bratt Paulston and G.R. Tucker (eds) *Sociolinguistics. The Essential Readings* (pp. 395-407). Oxford, UK: Blackwell Publishing, pp. 345-358.

- FILIPOVIĆ, Jelena. 1998a. Novi pristup analizi preključivanja kodova. *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske*, XLI/1: 135-145.
- FILIPOVIĆ, Jelena. 1998b. The status of Serbian as the minority language within a Serbian-American community. *Filološki pregled XXV*, 2: 147-157.
- FILIPOVIĆ, Jelena; Ivana VUČINA SIMOVIĆ, Language and identity among the Sephardim in the territories of Former Yugoslavia, U: Sikimić, Biljana & Tijana Ašić (eds.). *The Romance Balkans*, Serbian Academy of Science and Arts, Special Editions No. 103. Belgrade: SANU/Institute for Balkan Studies, pp. 303-317.
- FISHMAN, Joshua. 1989. *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*, Clevedon, Philadelphia, Multilingual Matters.
- FISHMAN, Joshua. 1991. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to endangered languages*, Clevedon, England, Multilingual Matters.
- FISHMAN, Joshua. 1999. *Handbook of language and ethnic identity*, New York, Oxford UP.
- FISHMAN, Joshua. 2000, Language Planning for the "Other Jewish Languages" in Israel: An Agenda for the Beginning of the 21st Century, [*Language Problems and Language Planning* 24, 3](#), str. 215-231.
- FISHMAN, Joshua. 2006. Language policy and language shift, u: RICENTO, Thomas (ur.) *An introduction to language policy. Theory and method*, Malden, MA, Blackwell Publishing, str. 311-238.
- FIŠMAN, Džoša (1978): *Sociologija jezika. Interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku i društvu*, prev. dr Srđan Janković, Sarajevo, Svjetlost. (Naslov originala: FISHMAN, Joshua (1972): *The sociology of language: An*

- interdisciplinary social science approach to language in society*, Rowley, Mass, Newbury House Publishers.)
- GARCÍA, Mary Ellen, Recent research on language maintenance, *Annual Review of Applied Linguistics* 23, 2003, str. 22-43.
- GEERAERTS, D., Cultural models of linguistic standardization, 2002, <http://www.ling.arts.kuleuven.ac.be/gling/Cultural%20models%20of%20linguistic%20standardization.pdf>, Veb strani pristupljeno 24.07.2006.
- GIMENO MENÉNDEZ, Francisco; María Victoria GIMENO MENÉNDEZ (2003): *El desplazamiento lingüístico del español por el inglés*, Madrid, Cátedra (Lingüística).
- GREEN, François. 2003. *Language policy evaluation and the European Charter for Regional and Minority Languages*. London & New York: Palgrave, Macmillan.
- GUMPERZ, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HARRIS, Tracy K. 1982. Reasons for the Decline of Judeo-Spanish, *International Journal of the Sociology of Language* 37, , str. 71-97.
- HARRIS, Tracy K. 1994. *Death of a Language: The History of Judeo-Spanish*, London, Newark (Del.), University of Delaware press.
- HARDT, M. & A. NEGRI. 2000. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- HORNBERGER, Nancy, Language policy, language education and language rights: indigenous, immigrant and international perspectives, *Language in Society* 27, 1998, str. 439-458.
- KLOSS, H. 1929. Sprachtabellen als Grundlage für Sprachstatistik, KLOSS, H und für eine allgemeine Soziologie der Sprachgemeinschaften, *Vierteljahresschrift für Politik und Geschichte*, sv. 2, , str. 103-117.
- KLOSS, H., Spracherhaltung, *Archiv für Politik und Geschichte*

- 514, 1927, str. 456-462.
- KRAUSS, Michael. 1998. The scope of the language endangerment crisis and recent response to it. In: K. MATSUMURA (ed.), *Studies in Endangered Languages* (Papers from the International Symposium on Endangered Languages, Tokyo, 18-20 November, 1995). Tokyo: Hituzi Syobo, pp. 108-109.
- MAY, Stephen, Language policy and minority rights, u: RICENTO, Thomas (ur.) (2006): *An introduction to language policy. Theory and Method*, Blackwell Publishing, str. 255-272.
- MYERS-SCOTTON, Carol. 1993a. Duelling languages. New York: Oxford University Press.
- MYERS-SCOTTON, Carol. 1993b. Social motivation for code-switching. Evidence from Africa. New York: Oxford University Press.
- MYHILL, John 2004. *Language in Jewish Society: Towards a New Understanding*, Clevedon, Multilingual Matters.
- MYHILL, John. 1999. Identity, territoriality and minority language survival, *Journal of multilingual and multicultural development* 20, 1, str. 34-50.
- NELDE, Peter Hans, Language Contact Versus Language Conflict, u: FISHMAN, J. A. et al. (ed.) 1986. *The Fergusonian Impact. In Honor of Charles A. Ferguson on the Occasion of His 65th Birthday*, 2. tom, *Sociolinguistics and the Sociology of Language*, Berlin, New York, Amsterdam, Mouton de Gruyter, str. 469-482.
- PHILLIPSON, Robert, Language policy and linguistic imperialism, u: RICENTO, Thomas (ur.) (2006): *An introduction to language policy. Theory and method*, Malden, MA, Blackwell Publishing, str. 346-361.
- RILEY, Philip (2006): *Language, culture and identity. Advances in Sociolinguistics Series*, London, New York, Continuum.
- SAVIĆ, Jelena .1994. *Serbian/English and Spanish/English code-*

- switching: toward a more comprehensive model*, W. Lafayette, IN, Purdue University. (Doktorska disertacija u rukopisu)
- SAVIĆ, Jelena. 1995. Structural convergence and language change: evidence from Serbian/English code-switching, *Language in society* 24, 4: 492-512.
- SAVIĆ, Jelena. 1996. *Code-switching: Theoretical and methodological issues*, Beograd: Monografija Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu (br. 81).
- SCHIFFMAN, Harold, Language policy and linguistic culture. u: RICENTO, Thomas (ed.). 2006. *An introduction to language policy. Theory and method*, Malden, MA, Blackwell Publishing, str. 111-125.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 1991. *Bilingvizam*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Naslov originala: SKUTNABB-KANGAS, T. 1981. *Bilingualism or not: The education of minorities*, Clevedon, Multilingual Matters (*Multilingual Matters* 7)).
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2000. Education of ethnic minorities: Introduction and evaluation of various models in relation to Roma, *Tolerance*, ECMI (*European Centre for Minority Issues*) Panel, <http://www.tolerance.cz/english/sem2000/ecmi04.htm>, veb strani pristupljeno 24.09.2008.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2002. Language policies and education: The role of education in destroying or supporting the world's linguistic diversity, *Keynote address at the World Congress on Language Policies, 16-20 April, 2002*, organized by Linguapax Institute in cooperation with the Government of Catalonia, Barcelona, 2002, <http://www.linguapax.org/congres/plenaries/skutnabb.html>, veb strani pristupljeno 29.10.2007.

- SKUTNABB-KANGAS, T. 2004. The right to mother tongue medium education-the hot potato in human rights instruments, *Opening Plenary, II Mercator International Symposium Europe 2004: A new framework for all languages?*, <http://www.ciemer.org/mercator/pdf/simp-skuttnab.pdf>, veb strani pristupljeno 29.10.2007.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2005. Endangered linguistic and cultural diversities and endangered biodiversity: The role of educational linguistic human rights in diversity maintenance, *Seminar on Cultural Diversity and Linguistic Diversity, Diyarbakir/Amed, 20-25 March 2005*, www.pen-kurd.org/Diyarbakir-seminar/tove-endangered-linguistic-and-cultural-diversities.html, veb strani pristupljeno 29.10.2007.
- SKUTNABB-KANGAS, T. 2006. Language policy and linguistic human rights, u: RICENTO, Thomas (ur.) *An introduction to language policy. Theory and method*, Malden, MA, Blackwell Publishing, str. 273-291.
- SKUTNABB-KANGAS, T.; R. PHILLIPSON; M. KONTRA. 2001. Reflections on scholarship and linguistic rights: A rejoinder to Jan Blommaert, *Journal of Sociolinguistics*, 5, 1: 143-155.
- VUČINA SIMOVIĆ, Ivana. 2006a. El judeoespañol de Belgrado: posibilidades de un análisis sociolingüístico, u: BUSTOS TOVAR, J. J. de; J. L. GIRÓN ALCONCHEL (ur.) *Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Madrid, 29/9/03- 04/10/03)*, t. III, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Arco/Libros, Asociación de Historia de la Lengua Española, str. 2599-2610.
- VUČINA SIMOVIĆ, Ivana. 2006b. Configuración de predomios del uso lingüístico en la comunidad sefardí de Belgrado, u: RODRÍGUEZ MOLINA, J.; D. M. SÁEZ RIVERA (ur.) *Diacronía, lengua española y lingüística. Actas del IV Congreso Nacional*

- de AJIHLE (Madrid, del 1 al 3 de abril de 2004)*, Madrid, Síntesis, str. 651-666.
- VUČINA SIMOVIĆ, Ivana. 2006c. ¿Es judeoespañol la lengua de Cervantes?, u: PRENZ, Ana Cecilia. (ur.), *Da Sefarad a Sarajevo. Percorsi interculturali: le multiformi identità e lo spazio dell'Altro*, Napoli, Gruppo Editoriale Esselibri-Simone (Beth), str. 175-182.
- VUČINA (SIMOVIĆ), Ivana. 2006d. El (judeo)español como lengua de Cervantes, u: FERNÁNDEZ ALCAIDE, Marta; Araceli LÓPEZ SERENA (ur.), *400 años de la lengua del Quijote. Estudios de historiografía e historia de la lengua española. Actas del V Congreso Nacional de la Asociación de Jóvenes Investigadores de Historiografía e Historia de la Lengua Española (Sevilla, 31 de marzo, 1 y 2 de abril de 2005)*, Sevilla, Universidad de Sevilla (*Colección Actas 64*), str. 611-619.
- WEIS, Dorothee. 2000. La agonía del judeoespañol y la identidad sefardita: un estudio sociolingüístico en Salónica, *Mediterranean Language Review*, 12: 142-189.